

հիշեցինք, թարգմանել են այս բառը *λόγοι*, մերոնք հավատարմությամբ՝ «քանք» Իբրամին = «քանք աուրց», *λόγοι τ*ν ήμερών*: Արդ եբրայագետների կարծիքով *divhrey* նշանակում է «իրք, գործք», ուրեմն իրք «աուրց թագաւորաց», թագավորների կյանքը, անցուղարձը: «Վարումն աուրց» = աուրք վարեալք, ապրած, քաղած օրեր թագավորների վարքը, վարումնքը: «Վարումն» եզական բառ է և հավանորեն կաղապարված պահլավ «վարիշն» *varisn* բառի վերա որի -իշն ածանցը հավասարազոր է հայերենի ումն-ի որպես կազմիչ բայանունների: Վարիշն՝ նշանակում է վարք, կենցաղավարություն: Նիբերգ հայտնի իրանագետը *varisn* համեմատում է հայերեն «վարք»ի հետ, բայց կազմությամբ ավելի համապատասխան է «վարումն»-ի¹:

Միանգամայն հավանական է, որ Նշանագրի հեղինակ գիտե «վարումն» բառը Եփրեմի թարգմանությունից: Պակաս չեն մնան օրինակներ երբ հետնորդները քաղում են հին մատենագիրներից սակավածանոթ բառեր: Ագաթանգեղոսի «զուարափակ»-ը երևան է գալիս Մովսես Կաղանկատվացու մոտ, Եվսեբիոսի «խլվրություն»-ը՝ Թովմա Արծրունու մոտ: Այսպիսի բառեր անվանել դասական չէ կարելի, որովհետև դասական լեզվի մեջ ընդունված և հանրածանոթ չեն: Եփրեմի թարգմանությունը պատկանում է հետեզնիկյան շրջանին և «վարումն», որ Եփրեմից է անցել Նշանագիր, տանում է մեզ բուն լորովին հակառակ եզրակացության, քան հ. Ա[կիհյան] այն է, որ Նշանագրի հեղինակը հետեզնիկյան շրջանի մարդ է և չէ կարող ինքն Եզնիկն լինել:

Այսպիսով՝ Փավստոսից քաղած մասը ոչ մի նկատումով՝ լեզվի թե ոճի, հիմ չեն տալիս Եզնիկ Կողբացու վերագրելու:

Ինչ վերաբերում է այն տողերին 60-79, ուր հիշվում է կոմեսների, Վռամշապուհ և Արտաշես թագավորների, այլ և մարզպանների իշխանությունը, նրանք ևս օտար են Եզնիկ Կողբացուն: Կոմեսների պաշտոնությունը տևեց Հայաստանում մինչև 529 թվականը, ինչպես պարզել ենք մեր «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» աշխատության մեջ: Հետևապես, եթե հեղինակը ասած լիներ՝ կոմեսը կալան «մինչև առ մեզ», կարելի էր եզրակացնել, որ նա գրել է մինչև 529 թ., քանի որ չի ասում «մինչև առ մեզ», կոմեսների հիշատակությունը ժամանակագրական արժեք չունի, ինչպես չունի Խորենացու մոտ:

Մարզպանների համար ասված է, որ կալան «մինչև առ մեզ» և ասված է երկու անգամ, Վռամշապուհից հետո, և Արտաշեսից: Առաջինից հ. Ա[կիհյան] հետևեցնում է, որ Նշանագիրը գրված պիտի լինի «հընթացս տասնամյա շրջանի, որ Վռամշապուհի և Արտաշեսի մեջ կ'իյնա, այն է ընդ մեջ 409-420 տարիներին»: Իսկ երկրորդ հիշատակությունը հավելված է

¹ H. S. Niberg, *Hilfbuch des Pehlevi*, II, p. 233.

համարում հեղինակի կամ ուրիշի կողմեն 430-442 տարիների մեջ, «վասնզի իբր 443 թվին մարգպան կարգվեցավ Վասակ, որ պարսիկ մարգպան չէր կրնար նկատվիլ»:

Սխալ հաշիվներ են. հ. Ալկիմյան] մոռացել է, որ Վռամշապուհի և Արտաշեսի մեջ «ուչ հարուստք ամք» կային և ոչ որևէ մարգպան, թողթե «մարգպանք»: Վռամշապուհին հաջորդեց Խոսրով երկրորդ անգամ և կարճատև թագավորությամբ և ապա Հազկերտ «թագաւորեցոյց զիւր որդին Շապուհ», ինչպես վկայում է Ղազար, «ի տեղի Արշակունւոյն»: Շապուհ Պարսիկը մարգպան չէր, այլ թագավոր և մեռավ 421 թվին իր հոր հետ միաժամանակ: Ապա թագավորեց Արտաշես, իշխեց վեց տարի: Այնուհետև «մարգպանք կալան», այսինքն՝ սկսվեց մարգպանական շրջանը: Պատմականորեն միայն վերջին հիշատակությունն է ճիշտ. առաջինը՝ գրչի անուշադիր կրկնագրություն է, (ինչպես 19-րդ տողի «յետ նորին թագաւոր», որ սխալ կանխագրություն է 30-րդ տողի): Մարգպանական իշխանությունը վերացավ Մասանյանների կործանումով և ուրեմն մարգպանք կալան «մինչև առ մեզ» խոսքը ավելի բան չէ լիազորում կարծել, քան որ հեղինակն ապրում էր մինչև Մասանյանների անկումը VII դարի կեսին:

Կոմենսներից մինչև Մահակ հատված լի բովանդակությունը հայտնի է Ղազարից և Կորյունից, բացի Ասպուրակես, Մասրովյ և Կոմեսք: Փավստոսից առնված կտորի մեջ՝ Ասպուրակ է ինչպես Փավստոսի մոտ է: Ասպուրակես ուրիշ աղբյուրից է: Նմանապես Մաշթոցի Մասրովյ անունը, որ թերևս առաջին անգամ այստեղ է պատահում (հմմտ. «Գիրք Կայսերաց», էջ 57 Մեսրովը և Մասրոպ ընթերցումները): «Նշանագիր» գործ է ածված այստեղ, այլ և այն իմաստով ինչ որ Կորյունի և Ղազարի մոտ՝ տառի նշանակությամբ և ոչ նշանագրության, ինչպես խորագրում: Ապացույց, որ ուրիշ աղբյուրից է օգտվել հեղինակը: Դժբախտաբար Ղազար Փարպեցու առաջին գիրքը խաթարված է, մի ստոր ձեռք վրայից անցել է և չգիտենք, արդյոք կոմենսների և Ասպուրակեսի մասին հիշատակություն չի՞ եղել մախքան բնագրի խանգարումը:

Երկու հատվածների տարբերությունը բացատրում ենք ուրեմն, նրանով որ տարբեր աղբյուրներից են քաղած, մեկը՝ Փավստոսից, մյուսը՝ Ղազար-Կորյունից առավելապես, բայց երկուսի հեղինակը մի անձն է և այն, որ պատմում է Հռիփսիմեի նորոգության պարագան որպես ակնառատես, այսինքն՝ Եզնիկ Երեցը:

Համամիտ չենք, որ Հռիփսիմեի նորոգության հատվածը «չունի որևէ առնչություն առաջին մասի հետ»: Առնչություն կա և շատ սերտ: Եզնիկ Երեցը Ազաթանգեղոսի գործը ընդօրինակելուց հետո բարի ցանկություն է ունեցել ի շահ իր ընթերցողներին հակիրճ տեղեկություն տալ Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդների մասին: Ազաթանգեղոսի նյութը միայն Տրդատի և Ս. Գրիգորի պատմությունը չէ, այլ և Հռիփսիմյանց մահատակությունը:

Ուստի Ս. Սահակի գրական գործունեության հարելով և նորա շինարարությունը հիշում է, որ Լուսավորիչի շինած վկայարանը նորոգվել է նախ Ս. Սահակի և ապա Կոմիտասի ձեռքով: Ս. Սահակի նորոգության համար գրավոր աղբյուր է ունեցել, քանի որ հիշում է վանաց երեցի Արղլայի անունը: Իսկ Կոմիտասի օրով կատարված նորոգությունը և կույսերի տապանի բացումը Եզնիկ պատմում է որպես ակնմատես: Նորա պատմածը կախում չունի ո՛չ Մերեսուի համանման հատվածից և ո՛չ Վրթանես Զերթողին կորսված գրությունը, ուր որպես թե պատմված էր «վասն շինութեան վկայարանի Հռիփսիմեանց ի Կոմիտաս Կաթողիկոսէ»: Վրթանեսը մեռած էր տարիներ առաջ, երբ Կոմիտաս կաթողիկոսացավ և ապա ուրեմն չէր կարող Կոմիտասի նորոգության մասին բան գրել (6): «Հայկազեան բառագրք»-ի հիշած Պատմութիւնը, ինչ և լիներ նրա բովանդակությունը, թյուրիմացությամբ է կրում Վրթանես Զերթողի անունը (7):

Մերեսուի հատվածը Հռիփսիմյանց մասին ևս անկախ է Եզնիկից և պատկանում է Մերեսուին: Այս առթիվ եղած կասկածները ձրի են: Հատվածը գետեղված է Կոմիտասի՝ Մոդեստոսին գրած թղթից հետո, և անտարակույս Մերեսու պարտական է այդ հատվածը այն աղբյուրին, որտեղից հանել է նրա թղթակցությունը Մոդեստոսի հետ: Երևում է, թղթի վերջը հիշատակարանի ձևով պատմված է եղել Կոմիտասի կատարած նորոգությունը Հռիփսիմեի վանքի: Մերեսուի հատվածի հեղինակը ևս ակնմատես է, բայց տարբեր անձ է, քան Եզնիկ Երեց: Երկուսի հաղորդության մեջ զգալի գանազանություն կա և մինչև անգամ հակասություն: Մեկի ասելով, նորոգությունը տեղի է ունեցել Խոսրովի 29-րդ տարին, այն, ինչ մյուսն ունի 28-րդ տարին: Մերեսուի մոտ Կոմիտաս «ուչ համարձակեցաւ բանալ» Հռիփսիմեի տապանը և միայն կնքեց իր մատանիով, ինչպես արել էին նույնը Ս. Գրիգոր և Ս. Սահակ: Մինչդեռ Եզնիկ Երեցը հավատացնում է, որ Ս. Գրիգորի ձեռքով պատած տապանի մեջ «ողջ և անքակ» էին մնացել «խառնակք յաղիցն նովին հանդերձով» և թե ինքը շոշափել է իր «իսկ ձեռովք» (= ձեռալք), որից երևում է որ տապանը քաց է արված:

Մերեսու չգիտե, զոնե չէ հիշում, թե ով էր այն ժամանակ Հռիփսիմեի վանահայրը: Եզնիկ գիտե, որ Կամովեղ էր: Կամովեղն հիշեցնում է «Կամ-յեշով» և կարծես ասորական անուն լինի: Բայց հավանական է, որ սխալ գրություն է փոխան Մամուելի, ինչպես արդեն ենթադրել է հ. Գաթրոյան: Արդարև Խոսրովի 17-րդ տարին, Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրության, Հռիփսիմեի վանահայրը կոչվում էր Մամուել և կաթողիկեի (և ոչ կաթութիկեի, ինչպես տպված է) վանահայրը Աբրահամ¹:

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 51:

Հ[այր] Ակիմյան դժվարության է բախում իր տեսության հետ հաշտեցնելու Նշանագրի վերջին կարճ հիշատակագիրը՝ «եղիցի Եզնկան ի քարգմանիչ զգիրս զայս»: Եթե խորագրի Եզնիկ Երեցը է Եզնիկ Կողբացին, ո՞վ է այս վերջինը: Հ[այր] Ակիմյանի կարծիքով, հիշատակարանը անհարազատ է, որպես թե ոմն գրիչ իր կողմեն ավելացրել է որպես մաղթանք: Այսպես է մտածում որովհետև քարգմանել բառը գործ է ածված այստեղ «յօրինել» իմաստով, ինչ որ խորթ է Կողբացուն: Այո՛, խորթ է Կողբացուն, բայց ո՛չ Եզնիկ Երեցին: Կարիք չկա անհող ենթադրության: Յոթներորդ դարու մի համբակ գրիչ որպիսին է Եզնիկ Երեց կարող էր քարգմանել = յօրինել բառով որակել իր կարկատած գործը: Արդեն դասական կոչված լեզվում քարգմանել չէ նշանակում միայն քարգմանել, այլև մեկնել: Եփրեմ Ասորու երկերից մեկը կոչվում է «Թարգմանութիւն Աւետարանի»¹, որ ամենևին քարգմանական բնույթ չունի, այլ նվիրված է Քրիստոսի առակավոր խոսքերի բացատրության, մեկնության: Հետագայում՝ կիրարկել նաև «կազմել հորինել» իմաստով օտարոտի պիտի չթվե:

Հետևելով քայլ առ քայլ հ. Ակիմյանի դիտողություններին և դատողություններին հասանք նրա վերջին և ծանրակշիռ փաստարկության, հիմնված Նշանագրի սկզբի «մինչև առ մեզ» խոսքի վերա: Սա է արժանապատիվ բանասերի տեսության ելակետը: Այստեղից է ծագել Եզնիկ Կողբացուն ընծայելու գաղափարը: Արդարև, երբ մեկը խոստանում է դրոշմել Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդությունը «մինչև առ մեզ», կարող է կարծել տալ, որ խոստացողը ապրում էր վերջին թագավորների՝ Վառնշապուհի և Արտաշեսի օրով: Այդպես էլ հասկացել է հ. Ակիմյան և հետևողաբար ստիպված է ժխտել Նշանագրի խոշորագույն մասը, այլ և այն մասը, ուր հիշվում է Եզնիկ Կողբացու անունը Արժանի և Կորյունի հետ:

Սակայն այս հոշոտումից հետո երկից մնում է միայն մի բեկոր, որ նոր բան չէ տալիս, այլ քաղվածք է Փավստոսից, և ուրեմն անարժան Կողբացու վճիտ անվան և փայլուն հռչակին: Հ[այր] Ա[կիմյան] նոր միտք է հղացել, սրբագրել խորագիրը «Նշանագիր կարգաց ի բանից Եզնկան Երիցու», այս են թե Եզնիկ ավելի մեծ պատմական «րանք» է գրած եղել և այնտեղից է հանված Նշանագրի առաջին մասը: Սրբագրությունը անհաջող է լեզվական տեսակետից: «Նշանագիր կարգաց» - ոչինչ չէ նշանակում, և ենթադրությունը չէ ծառայում պարզելու խնդիրը, այլ ավելի բարդացնում է անգո անհայտով: Երբ բանասիրական լուծումը հանգում է ad absurdum, նշանակում է ելակետը սխալ է եղել և ստուգության պետք ունի: Ելակետը խորագրի

¹ Եփրեմ Ասորի, հատ. Բ, 261-345:

«մինչև առ մեզ» խոսքն է: Կարծում ենք, հնարավորություն կա այլ կերպ հասկանալու:

Նշանագրի ճիշտ այն մասը, որ վեճիս նյութն է սերտ առնչություն ունի *Διήγησις* կամ «Narratio de rebus Armeniis» հույն գործի հետ: Հույնը թարգմանությունն է հայերեն մի բնագրից, որ կորսված է: Թարգմանությունը կատարված է նույն յոթներորդ դարու վերջերին մոտ 692 թվին Սահակ Չորսփորեցի կաթողիկոսի օրով: Բովանդակությունը կրոնական է, նվիրված Հայ-բյուզանդական եկեղեցական վեճերին: Սկզբի մասը, որ վերաբերում է Տրդատի և Ս. Գրիգորի հաջորդության, հարևան է մեր **Նշանագրին** և անկասկած առնված է այնտեղից: Մեզ հետաքրքրողն է մասնավորապես խորագիրը, բայց նախ տեսնենք ի՞նչ է պատմվում Տրդատի և Լուսավորչի հաջորդների մասին: Հիշելով, որ Նիկիո ժողովը տեղի է ունեցել Կոստանդին Մեծի ժամանակ, Տրդատի 34-րդ և Ս. Գրիգորի Վիրապեն ելնելու 20-րդ տարին և որ ժողովին ներկա է եղել Արիստակես, շարունակում է այսպես, որ թարգմանում ենք բառացի ի դյուրություն համեմատության:

«Յետ նորա Վրթանէս որդի Գրիգորի, Յուսիկ, Փառնէրսեհ τ^{*v} *Ἀσπράκων* *τ.ς* *Ἀσπισῶτ* *χώρας* այսինքն՝ յ-Ասարակաց (= Վասպուրական) յԱշտիշատ գեղջէ: Ապա սուրբն (*ὁ ὁσιος* = առաքինի?) Ներսէս: Ապա թագաւորք Հայոց՝ Խոսրով, Տիրան, Աշակ, Վարագաւորդատ (= Վարագդատ), Աշակ: Յաւուրս սորա բաժանեցան ընդ երկուս Հայք, յորում ժամանակի շինեցաւ Թէոդոսիապոլիս ի մեծէն Թէոդոսէ կայսրէ որում հնազանդեցաւ Աշակ արքայն Մեծաց Հայոց: Իսկ Խոսրով եկաց - ընդ իշխանութեամբ արքային պարսից Շապիոյ - թագաւոր յերկրին Հայոց գոր և յետ ամ. ց չորից ընկէց նոյն Շապուհ: Յամս մեծի Թէոդոսի եղև սուրբ ժողովն ի Կ. Պոլիս հարիւրեիսուն հարց սրբոց ընդդէմ Մակեդոնի հոգեմարտին և նզովեցին զնա: Ի Հայս սուրբն Ներսէս էր յաւուրս յայնոսիկ: Եւ խոստովանութիւն հաւատոյ մի էր և նոյն գոր ընկալան ի սրբոց հարց առ թագաւորան Վռամշապիով և առ որդով նորա Արտաշէզ -իւ և յետ այսորիկ իշխեցին Հայոց Մարգպանք»:

Նմանություն, ավելի ճիշտ, նույնությունը **Նշանագրի** հետ, ակներև է: Հապավումներ կան դիտավորյալ թե պատահական, ինչպես Պապ, Չավեն, Շահակ և Ասպուրակ, բայց կարևորը պակասորդը չէ: **Նշանակալից** է Արշակի՝ Աշակ (*Ἀσάκ*) և Արտաշեսի՝ Արտաշէզ (= *Ἀρταχέτιζης*, ուր $\chi=2$, և $\tau\zeta=q$) ընթերցումները, որոնք նույնությամբ գտնում ենք և **Նշանագրի** մեջ: Ներսեսի մակդիրը *ὁσιος* թվում է, թե հայ բնագրի՝ առաքինի բառի փոխանակն է: Բաժանեցան Հայք (= *οἱ Ἀρμένιοι*) հունարեն սխալ է հասկացված. Հայք = Հայոց երկիր է ոչ Հայք = հայեր: Վճռական է

մանավանդ մարգարանների հիշատակությունը՝ հույնն ունի *ή μαρσαπάνη* = որպես թե մարգարանություն, մարգարանական իշխանություն, բայց որովհետև բայը՝ *ἐκράττησαν* = իշխեցին, կալան, հոգնակի է, բացահայտապես ուղղագրական սխալ է *ή μαρσαπάνη* փոխանակ *οἱ μαρ(α)πάνοι*, հետին հունարենում *η* և *οι* միևնույն *i* հնչյունն ունենալու հետևանքով:

Ուշադրության արժանի է, որ «մինչև առ մեզ» հապաված է հունարենում որովհետև թարգմանության և հորինման միջոցին 692 թվին այլևս մարգարաններ չկային Հայաստանում, մինչդեռ 619 թ., Կոմիտասի օրով տակավին կային:

Դառնանք այժմ խորագրին, որ ոչ պակաս հրահանգիչ է: Դներք դեմ առ դեմ հույնի և հայի համապատասխան կետերը:

*Διήγησις
ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου
μέχρι τοῦ νῦν*

*περὶ τ*ν ἐν τάξει γενομένων
διαδόχων καὶ περὶ τ*ν ἐν τάξει*

*γενομένων καὶ βασιλευ-
σάντων*

*ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτ*ν ἔν τε
Ῥωμαίοις καὶ Πέρσαις περι-
γινώσκειν*

**Նշանագիր կարգաց բանից ի
Սրբոյն Գրիգորէ որ կացին մինչև
առ մեզ.**

**թէ ուստի
էին (կամ որպէս զհարդ) յաջոր-
դութիւնք.**

(յաջորդութիւնք) թագաւորացն.

**վասն գիտութեան ի վերայ
հասանելոյ.**

Հույնի «որք թագաւորեցին յաւուրս նոցա ի Հռոմս և ի Պարսիկս» չի վերաբերում կայսրերին և պարսից թագավորներին, այլ ակնարկում է հայ վերջին թագավորներին ընդ իշխանությամբ հռոմոնց և պարսից:

Հույն թարգմանությունը հատկացրել է առաջին տեղը Ս. Գրիգորի հաջորդներին հասկանալի պատճառով քանի որ հետապնդում է կրոնական նպատակներ: Կարևորն այն է, որ «մինչև առ մեզ» վերաբերում է միմիայն Գրիգորի հաջորդութենն: Հույնը հայ բնագիրը յուրացրել է, ինչպես տեսանք, **Նշանագիրը**: Խորագրի՝ «թագաւորացն ի Տրդատայ և քահանայապետիցն ի սրբոյն Գրիգորէ որ կային մինչև առ մեզ» երկդիմի է. «որ կային մինչև առ մեզ» կարելի է վերագրել միմիայն «քահանայապետիցն» և կամ հավասարապես «թագաւորացն և քահանայապետիցն»: Հույն թարգմանությունը վերջ է տալիս երկդիմության ի նպաստ առաջնի, քահանայապետների:

Այս ըմբռնումով գաթակղիչ «մինչև առ մեզ» չի տանում անհրաժեշ-

տաբար V դար մինչև հայ վերջին թագավորները, այլ նայում է Եզնիկ Երեցի և Կոմիտասի ժամանակին: Հարկավ կարելի է առարկել, որ հայրապետների հաջորդությունը չի հասցրած մինչև Կոմիտաս ուղիղ գծով, այլ Սահակից մինչև Կոմիտաս հայրապետների անուններ չեն հիշված: Այս առթիվ մտաբերենք նախ, որ խորագրի նախազգուշությունը, «փոքր ի շատ» ասելով, թերևս ակնարկ է, որ ոչ թե միայն կարճ պիտի խոսի այլև ո՛չ բոլոր հայրապետների մասին ասելիք ունի: Այնուհետև չպիտի մոռանալ, որ «Ժամանակի Հայրապետաց» ցանկի առաջին մասը մինչև Կոմիտաս պատկանում է հավանորեն նույն Եզնիկ Երեցին: Արդարև ավելի քան խորհրդավոր է, որ Կոմիտասի հայրապետության տարիները չեն նշանակված, ասել է թե հեղինակի գրության ժամանակ Կոմիտաս տակավին հայրապետական աթոռի վերա է: Ցանկը ևս թարգմանված է հունարեն Չորսփորեցու օրով և երևում է, որ այն ժամանակ արդեն մասն էր կազմում Նշանագրի: Հունարենում կոչվում է *Καθολικοί τ.ς Μεγαλ.ς Ἀρμενίας*՝ «Կաթողիկոսք Մեծաց Հայոց»: «Ժամանակը Հայրապետաց»-ի մեջ Սահակ վարել է աթոռը 41 տարի, հունարենում՝ 40 տարի: Այս համերաշխությունը, հակառակ Խորենացու 51 տարվան, վկայում է հայտնորեն, որ հույնը կախում ունի հայից:

Կաթողիկոսական ցանկերի քննություն մեր ներկա նյութից դուրս է: Այս կամ այն ձևով «Ժամանակը Հայրապետաց», կարծում ենք, Եզնիկ Երեցի գրչեն է ելած (8): Սրանով կարդարանար նրա խոստումը՝ դրոշմել Գրիգորի հաջորդությունը մինչև իր ժամանակ, այսինքն՝ Կոմիտասի օրերը: Եվ այս այն պարագային, եթե չենք ուզում արժեցնել նրա վերապահությունը արտահայտված «փոքր ի շատ» բառով: Ինչ և լինի, Նշանագիրը պատկանում է ամբողջապես Եզնիկ Երեցին, որ ժամանակակից էր Կոմիտասին և պետք չէ շփոթել Եզնիկ Կողբացու հետ:

Ավելորդ չենք համարում նկատել, նախ քան վերջացնելը, որ Նշանագրի Չարեն անունը ավելի հին ձևն է Չարեն - ի ինչպես երևում է նույն անվան մի այլ համագործից՝ Չարակ և ավելի ուշ՝ Չարայ: Հուսիկ հայ անունը կապ չունի հույն՝ *Ισαακ* -ի հետ, ինչպես և Շահակ չէ առարկան *Isaq*: Շահակ պահլավ անուն է, որի հին ձևն է Շահրակ (հմմտ. Շահրիկ) և Շահրեն *Sahrên* (ինչպես՝ Արտակ = Արտեն, Մանակ - Մանեն և այլն): Փառներսեն պահլավ անունը հանել «Փառեն ոմն երեց»-ից հանձնարարելի չէ և անհարիր մեր պատվական բարեկամի բարձր և լուրջ գիտնականության (9):

ՀԱՅՐ Ն. ԱԿԻՆՅԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Մխիթարյան արգո բանասերը դժգոհ է մնացել մեր քննական նկատողություններից (1), որ արել էինք իր մի անհաջող ուսումնասիրության առթիվ: Իր սրամտության թև է տվել մի նոր գրությամբ (2): Ցավալի է, որ փոխանակ խոստովանելու գործած սխալը, ծանրացնում է իր պատասխանատվությունը նորանոր սխալներով և թյուր դատողություններով: Գովական չէ մակ իր հոխորտ լեզուն, որ խորթ է բանասիրական խաղաղավետ որոնումներին և ոչինչ չէ ավելացնում ո՛չ իր գիտության և ո՛չ մեր անգիտության: Մնանք վայելչության սահմաններում, հավատարիմ մեր ճաշակին և հեռու այն ամենից ինչ որ հարում է կոկոզաբանության: Քննենք նրա «Հերքումները», քննենք նյութին պատկան անդորրությամբ:

Հ[այր] Ն. Ալիմյան հրատարակել է մատենագրական մի նշխար՝ «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնկան» վերնագրի տակ¹: Հողվածն սկսվում է հետևյալ աներկղիմի հայտարարությամբ. «Այս խորագրի տակ հասած է մեզի գրվածք մը Պարիսի Ազգ[ային] Մատ[ենադարան] թ. 112 ձեռագրիս մեջ»: Արդ մեզ ծանոթ էր, որ գրվածքիս վերնագիրն է՝ «Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկան»: Տարբերությունն ակներև է: Հրատարակիչն հիշել էր, որ **բանից**-ի վրա ավելացրել է ի նախդիրը, բայց որ **նշանագիր**-ը դարձրել է **նկարագիր**. այս մասին ո՛չ մի ակնարկ:

Բնական էր կարծել, որ անախորժ վրիպակ է, աչքի պատահական սայթաքում: Այժմ հ. Ալիմյան հայտնում է, որ բնավ վրիպակ չէ, այլ մի սրբագրություն, միայն թե մոռացել է հիշատակել և հարկ եղած բացատրությունը տալ:

Մեզ թվում է, որ վրիպակը շատ ավելի ներելի կլիներ, քան նման սրբագրություն, որ կատարյալ հանցանք է մեկն ավելի նկատումով: Նախ պետք չէ խաթարել ձեռագիրը, հետո՝ պետք չէ մոռանալ խաթարումը և վերջապես պետք չէ տեղիք տալ այսօրինակ փորձանքի, մեղանչելով բանասիրական հրատարակության տարրական սկզբունքի դեմ՝ վերարտադրել ձեռագիրը հարազատորեն, իսկ սրբագրությունները, ինչ և լինին նրանց բնավորությունն ու արժեքը, վերապահել ուսումնասիրության մեջ հիշելու: Այս կերպով ձեռագիրը կմնար անեղծ և սրբագրությունը կրոներ իր պատշաճ

¹ Տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1937, № 11-12:

տեղը առանց ավելորդ վեճերի առիթ տալու: Պարզ ճշմարտություն:

Քանի որ խոսքը վրիպակի մասին է, հիշենք որ մնան զանցառություն քույլ է տվել իրեն հ. Ա[կհնյան] նաև իր պատասխան-հողվածում: Մենք գրել էինք, որ Նշանագիրը պատկանում է Եզնիկ Երեցին, որի անունը նշանակված է գրվածքի սկզբում և վերջում և, որ հեղինակը յոթներորդ դարում մարդ է, ականատես 618 թվին կատարված մի իրողության:

Այս առթիվ հ. Ա[կհնյան] առարկում է, որ Եզնիկի հիշատակարանը գե-տեղված է երրորդ մասի վերջը, այն է կաթողիկոսների ցանկից հետո, և որովհետև ցանկը հասցրած է մինչև 790 թվականը. ապա ուրեմն Եզնիկը ապրում էր այս թվից հետո և ո՛չ յոթներորդ դարում:

Հ[այր] Ա[կհնյան] սխալվում է, զոհ իր անուշադրության: Հիշատակարանը գտնվում է երկրորդ մասի վերջը և ո՛չ թե երրորդ, ուստի և իր դատողությունը միանգամայն անտեղի է: Այս ևս մենք համարում ենք մի տեսակ վրիպում, որպեսզի չասենք զրպարտություն, եթե այստեղ ևս մասն ունի իր գիտակցությունը:

Այժմ դառնանք բուն նյութին:

Մեր տեսակետը պարզ է: Մեր հակառակորդի խրոխտ «հերքումները» կարդալուց հետո ևս մնում ենք հաստատուն: Նշանագիրը պատկանում է Եզնիկ Երեցի գրչին, որ ժամանակակից է Կոմիտաս կաթողիկոսին:

Այլ կերպ է մտածում հ. Ա[կհնյան], մտած մի շարք ենթադրությունների ավազի վերա: Նա բաժանում է գրվածքը նախ՝ երկու մասի, ապա՝ առաջին մասը ճեղքում երկու կտորի, բոլորը մի կողմ է նետում և թողնում միայն առաջին կտորը, որպեսզի Եզնիկ Երեցի մեջ տեսնե Եզնիկ Կողբացին: Այս բավական չէ, մի քանի սրբագրություններ է անում նույն նպատակով: Նշանագիրը փոխում է նկարագրի, կարգաց բանից՝ շինում է կարգաց ի բանից: Այս վերջին սրբագրությունն անում է «իմանալու համար, բացատրում է մեզ, թե նկարագիր կարգաց-ը գրած է Եզնիկ Երեց, լավ և՛ քաղված հանված է Եզնիկ Երիցու մեկ գրվածքեն»:

Ի՞նչ է նշանակում այս «լավ ևս»-ը. արդյոք ընդունիլ հաստատապես, որ գրվածքը Եզնիկի գործը չէ, այլ քաղվածք նրա մի գործից՝ թե տակավին հնարավորություն է մնում Եզնիկի բուն գործ համարելու ի դեպ հարկի: Եթե քաղվածք է, վերնագրից ի՞նչ է պատկանում Եզնիկին և ի՞նչ քաղվածքի անհայտ հեղինակին: Ամեն պարագային «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնիկան» կարդալու դեպքում, «Նկարագիր կարգաց» չէ կարող պատկանիլ Եզնիկին, այլ քաղված անողին: Ապա ուրեմն ինչո՞ւ է այն ճիզը ցույց տալու, որ «Նկարագիր կարգաց» դասական արտահայտություն է: Արդյո՞ք քաղված անող անծանոթը ևս դասական շրջանի անձ է: Շփոթ և խառնակ է հ. Ա[կհնյանի] միտքը:

«Նշանագր»-ի այն մասը, որ հ. Ա[կհնյան] Եզնիկ Կողբացուն է ուզում վերագրել, այլ բան չէ, քան քաղված Փավստոսից և Ղազարից: Հ[այր] Ա[կհնյան] կարծիքով, մախ Եզնիկ Կողբացին է քաղել և կազմել և ապա նրա քաղվածքից մի երկրորդ ձեռք, մի անծանոթ, նոր քաղվածք է արել: Ուրեմն Կողբացու քաղվածքն էր «Բանք Եզնկան», իսկ անծանոթինը՝ «Նկարագիր կարգաց ի բանից Եզնկան»: Վերնագրի մնացյալ մասը՝ «թէ ուստի՞ էին կամ որպէս զհարդ» և այլն, ո՞ւմ է պատկանում, Կողբացուն, թե անծանոթին, մնում է անորոշ: Հ[այր] Ա[կհնյան] փույթը չէ, պետք չէ տեսնում կշռելու «լավ ևս»-ի հետևանքները և շարունակում է գրվածքի վերնագիրն ամբողջապես վերագրել Կողբացուն:

Մենք նկատել էինք և այժմ կրկնում ենք, որ գրվածքը քաղված լինելով Փավստոսից կարող է «դասական» կնիք ունենալ այնչափով, որչափ Փավստոս «դասական» է: Գործը Կողբացու վերագրելու համար պետք է, որ Եզնիկյան կնիք ունենա: Խնդիրը պարզ և հստակ է: Հ[այր] Ա[կհնյանը] գտնում է, որ մենք «նրբախնդիր» ենք: Ինչո՞ւ: «Որովհետև լեզվի տեսակետով, բացատրում է հ. Ա[կհնյանը],- դասական նկարագիրն է չափանիշը և ոչ անհատի ոճը»: Սակայն խնդիրը ճիշտ անհատի, Եզնիկի, մասին է և ոչ դասական գրողների: «Եթե Ադոնց Եզնիկ Երեցի այս փոքրիկ գրվածքին վրա Եզնիկ Կողբացվո անհատական կնիքը կփնտրե, կարող է գտնել նույնը անաշխատ, ամեն բառ, ամեն մախադասություն Եզնիկյան կնքով է հոն, որովհետև դասական դրոշմով է»: Տրամաբան լինենք: Եզնիկ դասական է, բայց ամեն դասական Եզնիկ չէ: Չշփոթենք վեճի նյութը: Մեր բարեկամն ինքն իրեն համճմարարում է որպես մի անճն, որ շրջել է դասական պարտեզներում, ապրել է այնտեղ, սնել է իր «քիմքը դասական ճաշակով», այնպես որ զիտն զանազանել պարտեզի վարդերը, «հոտավետ, նվազ հոտավետ և առավել հոտավետ»: Արդ կուզենք, որ իր այդ անօրինակ կարողությամբ ցույց տա մեզ Եզնիկ Երեցի գրվածքի մեջ այն վարդը, որ Եզնիկյան լիներ, առանց Փավստոսյան լինելու:

Հայր Ա[կհնյանը] փորձում է հանել և ցուցադրել Եզնիկյան ոսկին Փավստոսից առած մետաղի վերա: «Եզնիկ Երեց օգտված է Փավստոսեն,- գրում է հ. Ակհնյան,- քաղած համած է անկե մտքեր, մախադասություններ, բայց անցուցած է զանոնք իր տետրակին մեջ ոսկի գրչով, Փավստոսի անփույթ ոճը ուժ, կերպարանք առած է իր գրչին տակ. այստեղ ինքնակաց է Եզնիկ, նույն ջղապինդ, դասական հեղինակը»:

Շատ բարի: Ի՞նչ ապացույց: Ահա և այն օրինակը, որով հ. Ակհնյան ուզում է լուսաբանել, հիմնել իր պատասխանատու հայտարարությունը: Փավստոս գրում է. «զի ի վարս կարգաց զնացից իրոց նմանեաց իրոյ իօրն

մեծի Գրիգորի»¹, նույն միտքը հայտնում է և մի ուրիշ տեղ. «առաջնոյն Գրիգորի՝ հօրն գործոցն մնանեալ»²:

Եզնիկ Երեց փոխ է առել այս տեղիքը: Հ[այր] Ա[կիմյան] ընդունում է այս, բայց տես ի՞նչ է գրում. «Եզնիկ կշրջե իր սքանչելի գրչով այսպես. «գորմն ասեն համեմատե(ա)լ Գրիգորի ի գործս կարգաց վարուց գնացից իրոց»:

Դժվար չէ տեսնել, որ Եզնիկ այլ բան չէ արել, քան դիզել Փավստոսի երկու մախաղասությունները: Եվ մեծ երևակայություն է հարկավոր կամ համառություն՝ որակելու այս խղճուկ կուտակյալ մախաղասությունը որպես «ինքնակաց», «ջղապիմը» և նման պիմը մակդիրներով: Վերագրել Եզնիկ Կողբացուն այսպիսի մի բան, նշանակում է ամբաստանել նրան, այն հեղինակին, որի միտքը պայծառ է և խոսքը՝ վճիտ, հեռու բառակամ ճոռոմ կուտակումներից:

Պետք է խոստովանել, որ բերած օրինակը շատ անհաջող է և դժբախտաբար չէ արդարացնում հ. Ակիմյանի՝ իր կողմն հանճնարարված դասական հոտառությունը: Նույնչափ ձախող են և իր մյուս և գրեթե բոլոր լեզվաբանական արշավանքները ի նպաստ մի մոլար, բայց համառ մտքի: Մի առ մի քննենք, սկսելով իր նշանավոր սրբագրությունից:

Նշանագիր: Ինչպես հիշեցիմք, **նշանագիր** հ. Ակիմյան սրբագրել է **նկարագիր:** Ի՞նչ իրավունքով: Որովհետև «նշանագիր, այսպես եզակի, գործածություն չունեի դասականաց քով, իսկ նշանագիրք կնշանակեր գիր, տառ»: Ուստի հարկ է համարել «կարդալ երկու գրի փոփոխությամբ նկարագիր տեղվույն հարմար իմաստ մը տալու համար»:

Սակայն նախ պետք էր ապացուցանել, որ գրվածքը «դասականաց» կարգին է պատկանում և ապա մտածել սրբագրության մասին: Երբ մի փոքր գրվածքի մեջ երկու անգամ պատահում է միևնույն բառը, ինչպես նշանագիր, անխոհեմություն է ժխտել նրա հարազատությունը:

Հ[այր] Ա[կիմյան] սխալվում է, որ նշանագիր եզակի ձևով գոյություն չունեի «դասականաց» քով: Մխալ է, որ նշանագիրք նշանակում է տառ, գիր և ոչ տառեր, գրեր: Մխալ է, որ նշանագիրք միմիայն տառ է նշանակում: Ոչ, մեկեն ավելի նշանակություն ունի նշանագիր բառը, ինչպես պիտի ցույց տանք:

Հ[այր] Ա[կիմյան] հիշում է Կորյունից երկու տեղիք ուր կարդացվում է «նշանագրոյ» և շտապում սրբագրել նշանագրոց, իսկ անտես է արել այն տեղիք ուր սրբագրել չի կարելի, ինչպես՝ «զնշանագիրն աստուածատուր»:

¹ Փավստոս Բուզանդ, Գ, 5:

² Անդ:

Սրբագրությունը միանգամայն անհաջող է և սխալ. «նշանագիր» բառի հոգնակի սեռականը կլինի «նշանագրաց» և ո՛չ «նշանագրոց»: Դյուրին էր տեսնել իր իսկ թված վկայությունների մեջ, որ ամենուրեք՝ «նշանագրաց», «նշանագրաք» է: Եթե պետք կա սրբագրելու, կանոնավոր ձևն է «նշանագրաց»: Բայց չաճապարենք, քննենք մախապես Կորյունի բնագիրը և տեսնենք, ի՞նչ իմաստով և ինչ ձևերով է հոն կիրարկված մեզ հետաքրքրող «նշանագիր» բառը:

Հարկավոր ենք համարում բերել բոլոր տեղիքը:

1. «Ի գիրս նշանագրոյ Հայաստան ազգին»¹:

2. «Որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի» (էջ 17):

3. «Նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն» (էջ 17):

4. «Ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբէլէն» (անդ):

5. «Որով զնշանագիրսն մարթասցեն» (անդ):

6. «Նովին նշանագրովք տանէր» (անդ):

7. «Չեն բաւական նշանագիրքն» (էջ 18):

8. «Մանաւանդ զի և նշանագիրքն թաղեալք» (անդ):

9. «Որում պարզէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ... նշանագիրս հայերէն լեզուին» (էջ 19):

10. «Չամենայն ընտրութիւն նշանագրոյն» (անդ):

11. «Առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր» (էջ 20):

12. «Առնոյր կարգել նշանագիրս վրացերէն լեզուին» (էջ 25):

13. «Աղուանից առնէր ապա նշանագիրս» (էջ 29):

Հակառակ հ. Ալիմյանի, երկրորդ կոչումի մեջ, ինչպես և իններորդի, «նշանագիրս» հոգնակի հայցական չէ, այլ եզակի ուղղական ս դիմորոշ հոդով, որպես նշանագիրս այս: Ուղղական այն պարզ պատճառով, որ երկու դեպքում էլ ենթակայի պաշտոն ունի, ուրեմն չի կարող հայցական լինել: Կորյունին հատուկ ս հոդի նման գործածությունը. հմտա. «որպիսի արամբ այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երևեցաւ» (էջ 7), այսինքն՝ շնորհս այս. «եպիսկոպոսս տեսուչս եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել որոյ անուան կոչէր Անանիաս» (էջ 24): Վեցերորդ կոչումի՝ «նովին նշանագրովք» կարդալու է՝ «նովին նշանագրով» (համաձայն «նշանագրոյ») (եթե ոչ «նշանագրաւ, նշանագրաւք»):

Այսպիսով, Կորյունի մոտ գործածական է «նշանագիր» բառը եզակի և հոգնակի հավասարապես: Չեռագրական տվյալներ չկան, որ արտոնենին

¹ Կորյուն, Պատմութիւն վարոց և մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, էջ 16:

այս կամ այն սրբագրություն: Բայց ունինք՝ հին վկայություն, որ երկու ձևերն էլ օրինական են: Խորենացին օգտվել է Կորյունից և հիշում է «նշանագիր» հինգ անգամ¹:

1. «Հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր»:
2. «Եստեղծ զնշանագիրս մեր»:
3. «Բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս»:
4. «Առնէ և նոցա (վրաց) նշանագիրս (կամ նշանագիր)»:
5. «Եստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս ... Գարգարացոց լեզուին»:

Խորենացու ընթերցվածներն իր հերթին կարելի է ստուգել Հովհաննես Կաթողիկոսի քաղվածով, որ արված է Խորենացուց. 1. «բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի». 2. «ըստ լեզուի նոցա (Վրաց) արարեալ նշանագիր». 3. «և նոցա (Ադուանից) ստեղծանէ նշանագիր» (էջ 32)²:

Կաթողիկոսը գիտն միայն եզակի ձևը: Այս իրավունք է տալիս Խորենացու՝ «եստեղծ զնշանագիրս մեր» հասկանալ թերևս ոչ հոգնակի, այլ եզակի դիմորոշ հոդով, ինչպես Կորյունի մոտ (հմմտ. զնշանագիրս իմ). և ամեն պարագային՝ մախրնտրել (չորրորդ կոչումի մեջ) նշանագիր ընթերցվածը (փոխան նշանագիրս): Կաղանկատվացին ևս քաղում է Խորենացուց. «որ Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր», «եստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս... լեզուին Գարգարացոց»³:

Կորյուն Վրաց և Աղվանից համար գործ է ածում «նշանագիրս». Խորենացին ունի «նշանագիրս» Աղվանից համար, և այս ընթերցվածը հաստատում է Կաղանկատվացին:

Այս բոլորից հետևում է, որ Խորենացու ձեռքում եղած Կորյունի ձեռագրում կար նշանագիր՝ եզակի ձևով: Կորյունի մեզ հասած ձեռագրում, եթե անգամ անխոհեմաբար սրբագրենք բոլոր ընթերցվածները, ամեն պարագային մի ընթերցվածը՝ «զնշանագիրն աստուածատուր» կմնա անխախտ, դիմադրելով ամեն մի սրբագրական փորձի:

Չնենք այժմ հարցը զուտ լեզվագիտական տեսակետից, որպեսզի ըմբռնենք բառի բոլոր նշանակությունները: Ի՞նչ է «նշանագիր»-ը որպես բառ:

¹ Մովսես Խորենացի (քննական), գիրք Գ, գլ. 52-54:

² Առտես ենք անում Ղազար Փարպեցին, որովհետև բնագիրը խանգարված է և վստահություն չէ ներշնչում: «Կարգել զվաղընջուցն գրեալ շարագիրս տառիցն» (Ղազար Փարպեցի, քննական, էջ 16) առնված է Խորենացուց (էջ 326): Այս միայն քավական է, որ հարազատ չհամարենք Մաշթոցի վերաբերյալ հատվածը: Մեր անցյալ հոդվածում («Միոն», № 6) մի անխառթ տպագրական վրիպակ է «ստոր ձեռք» փոխանակ «օտար ձեռք»-ի: Նույնպես «թուրթ» կարդալու «թող թե»:

³ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 218:

Նշան, հունարեն *σ. μα*, լատիներեն *signum*, հայերենում, ինչպես բոլոր լեզուներում նշանակում է մակ գիր, տառ, որովհետև տառը մի նշան է: Ավետարանի նշանախեց հայտնի բառը Ոսկերեքանի մեկնության մեջ երևան է գալիս **գրախեց** ձևով¹: Կորյունի՝ «մատնանշան ծաղկեցուցանել» սրբագրելու է՝ «մատնանշան», համաձայն ձեռագրական ընթերցվածի և նշանակում է «մատնա-գիր»: Ջենոբ Գլակ գիտե, որ գիր և նշան նույնանիշ են, երբ գրում է. «զայս գրեցին ասորի և հելլենացի գրով (և յոյն) և իսմայելացի նշանա»²:

Սակայն ամեն նշան տառ չէ: Բառիս լայն առումը մասնավորելուն համար կցել են գիր և կազմել նշանագիր նոր բառը, *γράμμα*: Առաջ հույն բառին համապատասխանում էր գիր, որ սակայն գործ չէր անվում հոգնակի ձևով որպեսզի չշփոթվի գիրք բառի հետ, այլ միշտ եզակի, նշանակելով *γράμμα* և *γράμματα*. «Եւ էր գիր գրեալ ի վերայ նորա յունարէն և դադմատերէն և եբրայեցերէն գրով»³ = *ἐπιγραφή γεγραμμένη αὐτῶ γράμμασι*. Այստեղ գիր = *γράμματα*. Թրակացու քերականության մեջ՝ *γράμματα ἐστὶν* բարգձմանված է «գիր է»⁴: Նույն իմաստով և Կորյուն գրում է՝ «Ձասքանագեան ազգիս և Հայաստան աշխարհիս զաստուածապարզ և գրոյն»⁵, և Խորենացին՝ «պարսկականան վարդին գրով»: «Նշանագիր» այն առավելությունն ունի, որ կարելի է արտահայտել ոչ միայն եզակի «նշանագիր» = գիր, այլև հոգնակի՝ «նշանագիրք»:

Հայ լեզվի հասկությունն է փոխել բարդ բառերում հոլովական հիմը. «գործ, գործոյ, գործոց», բայց «բարեգործ, բարեգործի, բարեգործաց, գետ, գետոյ, գետոց», բայց «միջագետաց»: Այսպես էլ «գիր, գրոյ», բայց «արձանագիր, արձանագրի, -աց»: Հետևապես և «նշանագիր» պիտի հոլովեր «նշանագրի, նշանագրաց»: Արդ Կորյուն հոլովում է «նշանագրոյ, -ով», իսկ հոգնակին՝ «նշանագրաց (և ո՛չ նշանագրոց)»: Ինչո՞ւ: Մենք չենք սիրում շուտափույթ սրբագրություններ, այլ միշտ աշխատում ենք հասկանալ, մեկնել այն, ինչ որ թվում է օտարոտի և արտաքո որոշ կանոնի: «Աստուածապարզ և գիր»-ն նույնն է ինչ որ «նշանագիրն աստուածատուր», այսինքն՝ «նշանագիր» չի նշանակում մի տառ, այլ եզակի ձևում պահում է նույն հավաքական իմաստն ինչ որ ունի **գիր**: Ուստի և հոլովում է որպես «գիր», եզակի թվում, բայց հոգնակի՝ «նշանագիրք» հետևում է ընդհանուր օրենքին.

¹ Մեկ. Մատթ., Ա, էջ 243:

² Ջենոբ Գլակ, էջ 31,

³ Դուկ., ԻԳ, էջ 38:

⁴ Տե՛ս իմ հրատ., էջ 4:

⁵ Կորյուն, էջ 7:

«նշանագիր» նշանակում է նաև նշանագրող: Նշան = գիր, նշանա-գիր = գրագիր: Այս իմաստով կիրարկված է քանիցս անգամ Ազաթանգեղոսի մտ. 1. «ղիպեցան անդ նշանագիրք, որ գրեցին զամենայն բանս»¹. 2. «գրեցին ատենակալ դպիրքն նշանագրացն»². 3. «Ոչ կարի ինչ անտեղեկ լեալ ձեռնարկութեան նշանագրացն»³. 4. «կարգել ինձ ի ձեռնարկութենէ նշանագիր ժամանակագրացն»⁴. 5. «և հրամայեցին նշանագրի միում որ եկեալ էր ի Յունաց»⁵:

Հայր Ակիմյան սար ու ձոր է ընկնում բացատրելու այս վկայությունները, միշտ կառչած այն մուլար մտքին, թե նշանագիրք այստեղ ևս նշանակում է տառ: Մինչդեռ առաջին և վերջին վկայությունները կասկածի տեղ չեն բողոմում, որ նշանագիրն ունի նշանագրողի իմաստ: Երկրորդ վկայությունը ևս նույնն է հաստատում. «դպիրք նշանագրաց» հասկանալու համար պետք է վերհիշել Փավստոսի խոսքը. «և գրեցին զայս սեմիար. նոտարաց (տպ. նոտարացի) արքային»⁶: «Սեմիարք» նույնն է, ինչ որ Սեմագիրք Եվսեբիոս Կեսարացու⁷: Սեմագիր, $\sigma\mu\alpha$ «նշան» և գիր բառերից կազմված զուգակշռում է «նշանագիր»: «Սեմիար» = $\sigma\mu, -\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$ ածանցով, համիմաստ է սեմագրի: Հինգերորդ վկայությունը, որ այնքան ջիջ է, հ. Ակիմյան մոռացության է տվել անարդարաբար: Երրորդ վկայությունը լուսաբանվում է չորրորդով. «ձեռնարկութիւն նշանագրաց» = «ձեռնարկութիւն նշանագիր ժամանակագրաց», ուր «ժամանակագիրք» է ժամանակագրողը: Հնարավոր է նաև «նշանագրաց» և «ժամանակագրաց» հասկանալ որպես նշանագրությանց և ժամանակագրությանց իմաստով, եթե համեմատելու լինենք «նշանակից» ժամանակագրաց: Ազաթանգեղոսի՝ «պատմագիր մատենից»ի հետ. «մտանել ի պատմագիր մատենիցս խորութիւն»⁸:

«Նշանագիր» ունի արդարև և մի երրորդ նշանակություն, որպես նշանագրություն, գիր, թուղթ, գրվածք: Եվ այս է վեճի բուն առարկան:

Ոսկերեբան գրում է. «պարտ և պատշաճ էր մեզ ոչ կարօտանալ ի նշանագիրս գրելոցն օգնականութեան»⁹: Ջարմանայի է, որ հ. Ակիմյան չի

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 97:

² Անդ, էջ 60:

³ Անդ, էջ 9:

⁴ Անդ, էջ 10:

⁵ Հովհան Մամիկոնյան, էջ 16:

⁶ Փավստոս Բուզանդ, էջ 118:

⁷ Եվսեբիոս Կեսարացի, Եկեղեցական պատմություն, էջ 468:

⁸ Ազաթանգեղոս, էջ 9:

⁹ Սեկ. Մատթ., Ա, էջ 1:

նկատել, որ այստեղ «նշանագիրք» չէ նշանակում տառ և չի կարող նշանակել: Բերում է հույն բնագիրը. *τ. ζ από τ*ν γραμμάτων βοήθεια*, բայց անօգուտ, իմաստը չի հասկացել: *Γράμματα* հոս չի նշանակում տառ, այլ գրվածք, գիրք: Հույն բառը երկու նշանակություն ունի, տառ և դպրություն, գիրք, ինչպես և լատին *litterae*, հույնի հետևությամբ, և ֆրանս. *lettres* լատիններենից ժառանգած:

Եթե չգոհանար միայն բառաքաղով, այլ աչք ածեր բնագիրը, այս կոպիտ սխալը չէր գործել: «Պարտ և պատշաճ էր մեզ ոչ կարօտանալ ի նշանագիրս գրելոցն օգնականութեան, այլ այնպէս սրբական վարս ընծայեցուցանել որպէսզի շնորհք հոգւոյն փոխանակ ընդ գրոց լինէին մերոց հոգւոց ի պաշտպանութիւն և զոր օրինակ զգրեալսն մելանաւ, նոյնպէս և զմեր սիրտս սուրբ հոգւովն գրել»:

«Գրոց» և «զգրեալս» նույնանիչ է «նշանագիրք»-ի: Հայ թարգմանը շատ ճիշտ է արտահայտել հույն *από τ*ν γραμμάτων* = «ի նշանագիրս գրելոցն», ուր գրելոցն տալիս է *από* -ի իմաստը: Հույնը չէ ասում *τ. ζ τ*ν γραμμάτων βοήθεια*, օգնականություն նշանագրաց, այլ *τ. ζ από γραμμάτων βοήθεια*, օգնականություն ի կողմանն նշանագրաց, կամ գրելոց (որ ինչ գրյալ է, ի նշանագիրս):

Նույն բյուրիմացությունը տեսնում ենք և մյուս վկայության նկատմամբ, քաղած Իգնատիոսի թղթերից. «զոր ի ձեռն սակաւ նշանագրացս խնդրեմ ի ձեճ» = *δι' ὀλίγων γραμμάτων*. *Նշանագիրք* հոս ևս թուղթ, գրություն է նշանակում և ոչ տառ:

Հ[այր] Ա[կհնյանը] հիշում է մի վերջին վկայություն, քաղելով «Հայկազեան Բառգրքից»՝ «իւր նշանագրաւս՝ ձեռամբ ասէ գրել զողջոյն. Ոսկ., Բ, Թես.» և անհապաղ սրբագրում. «այլ թէ զողջոյնս իմով ձեռամբ գրեմ», որպէս թե «համաձայն հունարենի և Էջմիածնի և Թեհրանի» ձեռագիրների: Բայց և այնպէս սրբագրությունն անտեղի է:

Ոսկերեւանի խոսքը մեկնություն է Բ Թես. վերջին տան: Բավական էր կարդալ այդ տունը, որ խուսափեր կամայական սրբագրությունից: Ահա այդ տունը. «Ողջոյնս՝ իմոյ ձեռին Պաւղոսի է, որ է նշանակ յամենայն թուղթս, այսպէս գրեմ. շնորհք տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ամենեսին ձեգ»:

Բերենք Եփրեմի մեկնությունը. «եւ քանզի գրեցին նոքա թուղթս յանուն իմ և ընթերցան ասաջի ձեռ, զողջոյնս զայս ձեռին իմոյ Պաւղոսի գրեալ է. և ամենայն թղթոց իմոց զայս նշանակ դնեմ ես: Եւ արդ այսուհետև զամենայն թուղթս զոր բերեմ ամ ձեգ, և այս նշանակ չիցէ ի նոսա, աւելորդք և անպէտք համարեալ լիցին ձեգ (Գ, էջ 192-193): Լույսի պէս պարզ է:

Առաքյալը զգուշացնում է կեղծիքներից ասելով, որ իր ողջունագիրը թող լինի նշանակ՝ *σημεῖον*, որ թուղթը հարազատ է: Ոսկերեւանի մեկնության

մեզ «նշանագիր» բացատրվում է «հաջորդ ձեռամբ» բառով. փոխանակ «նշանակ»-ի գործ է ածում մի բառ՝ «նշանագիր», որ է գիր, ձեռագիր որպես նշան կամ նշանակ. հետևաբար այս բառը կապ չունի մեզ զբաղեցնող «նշանագրի» հետ:

Այս մանրակրկիտ քննությունից հետո դառնանք Եզնիկ Երեցի նշանագրին, վեճի բուն առարկային:

Մենք ասել էինք, որ նշանագիր «գրուածք» իմաստով դասական չէ. և ուրեմն դասական հեղինակի գրչեն ելած չէ կարող լինել: Հ[այր] Ակինյան. ավելացնում է, որ բառի այս իմաստը «մակ ոչ-դասական չէ»: Ուրեմն բառը գոյություն չունե՞ր բնավ:

Մեր կարծիքի հիմը պարզ էր. «նշանագիրը» իբրև գրվածք հունաբանություն է, ինչպես բացատրեցինք, և հետևապես դասականները, որ իրենք էին այդ նորաբանության հեղինակները, մանավանդ Եզնիկ Կողբացին, եթե նա է Ոսկերեքանի հավանական թարգմանիչը, ինչպես կարծում է հ Ա[կինյան], չէին կարող գործածել «նշանագիր» մույն իմաստով:

Այլ է հետնորդների վերաբերումը: Բառի ծագումը մոռացվում է: Մովորական երևույթ է: Հետագայում «նշանագիրը» հնչում է հայ ականջին (նման բազմաթիվ մույնակազմ բառերի, «արձանագիր, ստվերագիր, նկարագիր, մատենագիր, ճակատագիր, աշխարհագիր» և այլն իրենց հոգնակի ձևերով) իբրև նշանագիր, նշանագիրք: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է. «ով սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել... որում ոչ համեմատ է ո՛չ դարուցն առաջնոց նշանագիրք ազգի ազգի պատերազմաց և խռովութեանց»¹: Ընդգծված բառը գիտե մեր պատմագիրը Ազաթանգեղոսից, բայց չենք կարծում, որ նա գիտենար բառի ծագումը: Նրա համար նշանագիրք հոգնակի ձևն է նշանագիր-ի: Ուրիշ օրինակ: «Իսկ ժամանակ ժողովոյն որպէս ի նշանագիրսն գտաք ի հիւպատոսութեան Պաղիսայ և Յուլիանոսի»²: Այստեղ ի նշանագիրս թարգմանություն է բնագրի *ἐν παρασημειώσεσιν*. հայ թարգմանը գիտե այս բառը, բայց դժվար թե գաղափար ունենար նրա ծագման և *γράμματα*-ի հետ ունեցած աղերսի մասին: Հոգնակի ձևը համապատասխանում է հունականին, որ ևս հոգնակի է: Հույն եզակին՝ *παρασημείωσις* կթարգմաներ անտարակույս նշանագիր: Եղիշեն ասում է. «ահա նշանագրեցի յայսմ եօթն յեղանակիս» = (կապ չունի Ազաթանգեղոսի «նշանագրել»-ի

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 230:

² Մկրտաւ, Եկեղեցական պատմություն, էջ 38:

հետ. «անցուցանել գծողովորդն յանապատ զոր եւ նշանագրեալ վայելեցուցանել»¹): Այս բայը ենթադրում է նշանագիր բառի գոյությունը (ինչպես «արձանագրել՝ արձանագիր» և այլն). ասել է, թե Եղիշեին ծանոթ էր նշանագիր բառը: Իսկ Եղիշեն հետ-դասական է, ըստ հ. Ա[կիմյանի], մինչև անգամ VII դարու հեղինակ:

Ի՞նչ զարմանք, եթե նույն գործածություն գտնվի և՛ Եզնիկ Երեցի մոտ: Եզնիկ Երեց գիտն «նշանագիր» բառը Ազաթանգեղոսից, Կորյունից և նրանց հետևելով գործ է ածում կրկնակի իմաստով՝ գրություն և գիր = տառ: Վերնագրում Եզնիկ Երեց իր գործը անվանում է «նշանագիր», իսկ վերջը, հիշատակարանում՝ «գիր». «ի թարգմանել զգիրս զայս»: Հ[այր] Ա[կիմյան] պատրաստ է սրբագրել՝ «ի թարգմանել գրոցս այսոցիկ»: Իզուր, գեթ հիշեր Փարպեցու Պատմության սկիզբը՝ «և ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունւոյն». կամ Ազաթանգեղոսի՝ «ի սպանանել զնա Արտաշրի»: Ամեն պարագային՝ «գրոյս այսորիկ» և ոչ «գրոցս այսոցիկ». «զգիրս զայս» հոգնակի հայցական չէ, այլ եզակի դիմորոշ հոդով՝ գիր: Այս «գիր»-ը նույնն է, ինչ որ «նշանագիր»:

Եզնիկ Երեց երկրորդ անգամ կիրարկում է «նշանագիր» տառ = գիր իմաստով: Հ[այր] Ա[կիմյան] «տարտամ» է գտնում այս իմաստը: Կորյուն ասում է՝ «նշանագիրս արվարետաց հայերէն լեզուի», Եզնիկ՝ «նշանագիր դպրութեան հայերէն լեզուի վարելոյ արվարետաց հանգամանս»:

Այսպես որ կողմեն որ մոտենանք «նշանագիր» բառին, բանասիրական, թե լեզվագիտական, հին չենք գտնում կասկածելու նրա հարազատությունը:

Նկարագիր: Սակայն հ. Ա[կիմյան] չի վարանում ջնջելու «նշանագիր»-ը և տեղը դնելու «նկարագիր»-ը և կարծում է, որ Վարդան գրիչը, որ 1254 թվին ընդօրինակել է մեր ձեռագիրը չի հասկացել «նկարագիր» բառի իմաստը և փոխարինել է «նշանագիր»-ով: «Նկարագիր» սովորական բառ է, մինչդեռ «նշանագիր» ըստ հ. Ա[կիմյան], գոյություն չունի ո՛չ դասական և ո՛չ հետ-դասական գրականության մեջ: Ուրեմն ո՞րտեղից է գտել խեղճ Վարդանը: Պետք է խոստովանիլ, որ այս ենթադրությունը մեռյալ ծնունդ է:

Հ[այր] Ա[կիմյան] հռչակում է, որ «նկարագիր դասական առումով կնշանակե պատմություն, գրություն»: Բերում է երկու վկայություն Ոսկեբերանի մեկնություններից, և երկու ուրիշ՝ հետ-դասական հեղինակներից: Այս ըմբռնումը ևս սխալ է և ծագում է կոչումների թյուր հասկացողությունից:

Ս. Գիրքը, դասական լեզվի մայրը, չգիտն բառիս Ակիմյանական նշանակությունը: Հիշվում է երկու անգամ՝ «նկարագիր տան» = *διαγραφη*², և

¹ Ազաթանգեղոս, էջ 159:

² Եզնիկ, ԽԳ, 11:

«նկարագիր էութեան» = *χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως*¹: Այս վերջին իմաստով է, որ գոչում է Ոսկեբերան. «զիա՞րդ կարացից զբեզ ընդ մարդկան հաշուել, յորժամ ոչ տեսանիցեն ի քեզ նկարագիրս այսպիսի բնութեան² = *τῆς τοιαύτης φύσεως τοῦς χαρακτῆρας*³: Առաջին իմաստը Ազաբանգեղոսի մոտ «նկարագիր» Հռիփսիմեի⁴, Սեվերիանոսի՝ «նկարագիր մարմնոյս»⁵ և այլն:

Մի երրորդ նշանակությամբ գործ է ածվում Ս. Գրքի նախադրությունների և Ոսկեբերանի մեկնությունների մեջ. «նկարագրան ի գործասիրութիւն զարթուցանէ գոյլսն»⁶, «Տեսիլ զազանացն ըստ նկարագրին... գտիրելն Աստուծոյ յայտնէ»⁷, «նկարագրան զհարուածս Եղովմայ յետ դարձին... զհամբառնայն Քրիստոսի մարգարեանայ»⁸:

Այստեղ «նկարագիր» է կոչված Ս. Գրքի բնագրի կտորները, ընթերցվածները: Այսպես են կոչված Ոսկեբերանի մոտ Ս. Գրքի այն տները, որ իր մեկնության նյութ են: Եսայի մարգարեի Խ զլխի առաջին տները՝ «Մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդս իմ ...» և յատկապես՝ «ամենայն ձորք լցցին և ամենայն լերինք խոնարհեցցին» տունը մեկնելուց հետո, ասում է՝ «եւ տեսանեմք ըստ նկարագրին»⁹: Մատթեոսի «հրաման տուր մեզ երթալ յերամակ խոզիցն» տան առթիվ քանի մի բացատրություն է տալիս, հետո ավելացնում. «եւ եթէ այլ ոք ինչ երեսս կամիցի առնուլ, մնա չէ արգել: Բայց նկարագիրս զայս յայտ առնէ. պարտ է զիտել ստոյգ թէ մարդք խոզացեալք դիրաւ ըմբռնին ընդ դիւաց իշխանութեամբ»¹⁰ = *εἰ δέ τις καὶ κατὰ ἀναγωγὴν ταῦτα ἐκλάβοι τὸ κωλύον οὐδέν. Ἡ μὲν γὰρ ἱστορία αὐτῆ*.¹¹:

«Հայկազեան Բառգիրքը» բերում է նաև Ոսկեբերանից մի ուրիշ վկայություն առնված Գաղատացվոց թղթի տակավին անտիպ մեկնությունից. «նկարագիրն ոչ միայն զայն գուշակ է որ երևինն, այլ՝ և այլ ինչ

¹ Երբ., Ա, 3:

² Մատթ., Ա, էջ 57:

³ Migne, P. G., 57, col. 49.

⁴ Ազաբանգեղոս, էջ 79:

⁵ Սեվերիանոս, էջ 116:

⁶ Նախ. Առակաց, ԺԵ:

⁷ Նախ. Եզեկ., Ա:

⁸ Նախ. Եսայ., ԽԷ:

⁹ Մեկ. Եսայ., 248:

¹⁰ Մատթ., էջ 443:

¹¹ Migne, P. G., 57, col. 355.

բազում»: *Գտանք հույն բնագրի համապատասխան տեղը. ή μὲν ιστορία αὐτῆ οὐ τοῖτο μόνον παραδηλοῖ ὅπερ φαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τινὰ ἀναγορεύει διὸ καὶ ἀλληγορία κέκληται*¹:

Հայ թարգմանության՝ *նկարագիր*-ը, ուրեմն, համապատասխանում է հույն *ιστορία* *αὐτῆ*. Եսայի մեկնության հույն բնագիրը հայտնի չէ, բայց հավանորեն այնտեղ ևս *ιστορία* *αὐτῆ* է:

Ահա այստեղից է հ. Ա[կիհնյանը] հանել, որ «նկարագիր» նշանակում է «դասական առումով պատմութիւն, գրութիւն»: Այստեղ է և գայթակղության քարը:

Հ[այր] Ա[կիհնյանը] չգիտե, որ *ή ιστορία* կամ *ή ιστορία* *αὐτῆ*. հատուկ նշանակություն ունի հին մեկնարանական գրականության մեջ, ընդունված եզր է, մի տեսակ *terminus technicus*, որով կոչվում են Մ. Գրքի բնագրից առած վկայությունները, տուն թե տներ մանավանդ, երբ ուզում են շեշտել նրանց բառական իմաստը ի հակադրություն այլբառականի, որ ասվում է *ἀναγωγή* կամ *ἀλληγορία* այլբառություն: «Ամենայն ձորք լցցին և ամենայն լերինք խոնարհեցին», այս *ιστορία* է, այսինքն՝ նշանակում է՝ ձորեր կլցվին և լեռները կխոնարհին: Եվ ուրիշ ոչինչ: Բայց նույն խոսքը կարելի է հասկանալ և այլապես, այն է՝ որ հրեաները պիտի վերադառնան գերությունից առանց արգելքի, և կամ Քրիստոսի տնօրինությանը ճանապարհները հարթվում են նոր կյանքի համար: Այս արդեն *ιστορία* չէ, այլ *ἀναγωγή*:

Հայ թարգմանը գովեստի արժանի է, որ ըմբռնել է բառիս մասնավոր երանգը և թարգմանել «նկարագիր», մինչդեռ այլուր ուր նույն բառը նշանակում է իսկապես պատմություն՝ այդպես էլ թարգմանել է, օր. «և երանելի կենացն նոցա պատմութիւն»² = *καὶ τ. ζ μακαρίας ζω. ζ αὐτ*ν ιστορία*³: Նույնպես «պատմութիւն» է թարգմանած⁴ = *διήγησις*⁵:

«Հայկազեան Բառագիրքը» շատ ուղիղ է բացատրել բառիս նշանակությունը, դնելով դեմը *ιστορία* *αὐτῆ* և մեկնելով՝ «բուն պատմութիւն, գրութիւն, ճառ սուրբ գրոց, բնագիր» (իմա՝ Սուրբ գրոց):

Հ[այր] Ա[կիհնյան] քաղել է իր տեղեկությունները «Հայկազեան Բա-

¹ Migne, P. G., 61, col. 662.

² Մեկ. Մատթ., 58:

³ Migne, P. G., 57, col. 355.

⁴ Մեկ. Մատթ., էջ 440:

⁵ Migne, P. G., 57, col. 352.

ռագիրքից», քայց անտեսել է այնտեղ տված բացատրությունը, «պատմութիւն գրութիւն Սուրբ գրոց» արտագրելով «պատմութիւն, գրութիւն», իսկ հույն բառը հասկացել է սովորական իմաստով: Եթէ հ. Ալկինյանը նեղություն քաշեր գեթ ստուգելու «Հայկազեան Բառգրքի» կոչումները, անշուշտ չէր շեղվի ճշմարտության ճանապարհից:

Չի ստուգել նաև Եվսեբիոս Կեսարացու մի վկայությունը, բավականացել է արտագրել «Հայկազեան Բառգրքից», առանց փույթ ունենալու ըմբռնել թե ի՞նչ է նշանակում վկայությունը: «Հայկազեան Բառգիրքը» բերում է և այս տեղիքը. «բանք նկարագիրք որպէս և անդ ասացեալ է՝ գրեաց նա»¹: Հ[այր] Ալկինյան արտագրել է նույնությամբ, ավելացնելով, էջ 110: Եվսեբիոսի էջ 110 ահա ի՞նչ է գրած. «եւ իբրև ընթեռնուն զգիրս սուրբս, իմաստանան հայրեմի իմաստութեամբն, և մեկնեն զառակս, որ դրոշմեալ են ի նոսա. զի բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր խորհուրդք առակաց համարին թէ դրոշմեալ է ի նոսա»:

Վստահ ենք, որ հ. Ալկինյան] չի ըմբռնել այս տողերը, եթե ոչ անխտենություն չէր ունենար ասելու, թե նկարագիր նշանակում է այստեղ «պատմութիւն, գրութիւն»:

Եվսեբիոս, քանի ի տող հետո, գրում է. «զի օրէնք ամենայն թուին մարդկան այնմիկ եթէ մման են մարդոյ, և բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր համենատել կշռեն զնոսա ի մարմին(»), իսկ զշունչն՝ զծածուկ իմաստութիւնն որ թաղեալ է ի նոսա»²:

Եվսեբիոս պատմում է, Փիլոն Երրայեցու վկայությամբ, թե Հռոմում (3) հրեական համայնք կար, ուր Ս. Գիրքը կարդում էին և մեկնում, ըստ հայրեմի սովորության, այլաբանորեն: Թե ի՞նչ է նշանակում ընդգծած «բանք որ ասացեալ են՝ նկարագիր», կպարզե հույն բնագիրը. *επει δὴ σύμβολα τὰ τῶν ῥητῶν ἐρμηνείας νομιζουσιν ἀποκεκρυμμένης φύσεως ἐν ὑπονοίαις δηλουμένης*³:

Մյուս տեղիքը. *καὶ σ*μα μὲν ἔχειν τὰς ῥητὰς λέξεις, ψυχὴν δὲ τὸν ἐν ἀποκείμενον ταῖς λέξεσι ἀόρατον νοῦν*⁴:

Արդ *ἡ ῥητὴ ἐρμηνεία*, «բան ասացեալ», և *αἱ ῥηταὶ λέξεις*, «բանք ասացեալք» նշանակում է այն, ինչ որ *ἱστορία αὐτῆ*, և հայտնի է մանավանդ *τὸ ῥητόν* կարճ ձևով: Հայր ավելացրել է «նկարագիր» բա-

¹ Եվսեբիոս, Եկեղեցական պատմություն, գլ. 8, էջ 110:

² Անդ, էջ 113:

³ Migne, P. G., 20, col. 177.

⁴ Անդ, col. 181.

ցատրելու համար «բանք որ ասացեալ են», որ այլ իմաստ չունի, հետևապես, քան Ս. Գրքի ընթերցվածք, տեղիք: Թարգմանի՞չն է ավելացրել «նկարագիր»-ը, թե մի բանիմաց մեկնիչ լուսանցագրությամբ, այդ կարևոր չէ: Վկայության իմաստն այժմ պարզ է: Հռովմի հրեական համայնքը համարում էր Ս. Գրքի բնագիրը մի տեսակ սիմբոլներ, որոնց մեջ թաքնված իմաստը երևան է գալիս այլաբանական մեկնությամբ, կամ, ինչպես ասում էին հները, «առակով», այլաբանություն բառը տակավին ծանոթ չլինելով: Նրանց աչքում Ս. Գրքի ընթերցվածները մնան են մի կենդանի էակի, մի մարդու, որի մարմինն են ընթերցվածները իրենց բառական իմաստով, իսկ հոգին՝ այնտեղ թաղված անտեսանելի միտքը: Այսպես ուրեմն «նկարագիր» չի նշանակում Եվսեբիոսի մոտ «պատմութիւն, գրութիւն»:

Անհաջող են մնանապես հ. Ա[կիւնյանի] վերջին փաստերը՝ Կոմիտասի «աւետարեր նկարագիր»ը և Եղիշեի «նկարագիր»-ը:

Կոմիտասի նամակը պատասխան է Մողեստոսի թղթին, որի մեջ հայտնում է Երուսաղեմի ավերումը և վերաշինությունը: Կոմիտաս իր թուղթն ուղղում է «նեղելոց, վշտացելոց» և այժմ «խրատելոց... գգուելոց, սփոփելոց և սիրեցելոց ի հօրէ»: Թղթի օրագիրն է սա: Ապա հիշում է մարգարեի խոսքը՝ «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք զժողովուրդ իմ, քահանայքդ խօսեցարուք ի սիրտ Երուսաղեմի և մխիթարեցէք զդա, զի լի եղև տառապանօք»: Մարգարեն ասում է այնուհետև թե «թողեալ լիցին դմա մեղք իւր, զի ընկալա ի ձեռանէ տեառն զհատուցումն մեղաց իւրոց»:

Կոմիտաս ուզում է ասել, որ Երուսաղեմացիք տառապեցին, բայց խրատվեցին նեղության մեջ և արժանացան նորեն վերին շնորհի: Հիշելով որ այս պարագան մեծ մխիթարություն է նաև հայերի համար, որ կարող են առաջվան պես ուխտի գնալ և սփոփանք գտնել սուրբ վայրերում, ամփոփում է մարգարեի խոսքերի բարոյականը. «Իբրև դարձոյց բարձրեալն զերեսս իւր ի մէնջ... խռովեցաք: Այլ յորժամ կամեցաւ... առնել բարերարութեամբ քաղցրութիւն, ընկղմեցաք ի խորութիւն բարձրութեան»: Ապա ասում է. «եւ ի վերայ այսր **աւետարեր նկարագրի**» անդադար... գտեր օրհնեսցուք, զի թէպէտ ահագին էր դատաստան, բայց Աստուած սրբեաց զձեզ», ինչպես Երիքով գնացող մարդը, որ ավագակի ձեռք ընկավ, կողոպտվեց, բայց ողորմած Սամարացին օգնության հասավ և սփոփեց նրան: «Աւետարեր նկարագիր» ասելով Կոմիտաս ի նկատի ունի մարգարեի խոսքը «մխիթարեցէք, մխիթարեցէք», որն իր թղթի բնաբան էր: Այս «նկարագիրն» է մխիթարության աղբյուրը, և ոչ թե Մողեստոսից ստացած նամակը, ինչպես կարծում է հ. Ա[կիւնյանը] և որից ենթադրել է, թե «նկարագիր» նշանակում է թուղթ: Բացահայտ սխալ է: Թերևս «աւետարեր» մակդիրն է մոլորեցրել արզո բանասերին: Ահա՛ Ոսկերեքան ևս նույն

«նկարագիր»-ը մեկնելիս, ինչպես վերև հիշեցինք, համարում է այն՝ «աւետիք յաւերակ երկիր Հրէաստանի»¹: Հավանորէն Կոմիտասի թուրքը գրված է Ոսկերերանի հիշյալ տեղիքի շնչի տակ և այնտեղից է առել «աւետարեր նկարագիր», ինչպես և «գգուել», = Ոսկերերան՝ «Վսայփայանք են առ այնուսիկ, որ ի պատիժսն էին, զի այսպես իմն պատիժք սովոր են լինել լուծիչ մեղաց»²:

Եղիշեի մոտ հիշված «նկարագիր»-ը ևս այն իմաստը չունի ինչ որ կարծում է հ. Ալկիմյան] արտագրելով «Հայկազեան Բառգրքից» «ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակաբայեցոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն»:
Վկայութիւնը թերի է: Եղիշեն ասում է. «և ըստ պատերազմական կարգին զքաջ արանց զյիշատակարանս հանապազ երկրորդէր առաջի նոցա, զի և ինքն իսկ տեղեակ էր ի մանկութենէ իւրմէ սուրբ Կտակարանաց (:): զոր և ի ձեռն առեալ՝ զքաջ նկարագիրն Մակաբայեցոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն»³:

«Հայկազեան Բառգիրք» հասկացել է նկարագիր նույն իմաստով ինչ որ վերև բացատրեցինք: Մակայն այնտեղ խնդիրը Ս. Գրքի հատ հատ ընթերցվածների և տների մասին է և ոչ ամբողջ գրքի: Եղիշե ասում է, որ Վարդան Ս. Գիրքը ձեռն առած՝ կարդում էր Մակաբայեցիների քաջ նկարագիրը: «Քաջ» բառն արդեն ցույց է տալիս, որ խոսքը բնագրի մասին չէ, այլ Մակաբայեցիների հերոսական պատկերի, քաջ նկարագրի = *χαρκτήρ*, թե «որպէս կռուեցան ի վերայ աստուածատուր օրինացն ընդդէմ թագաւորին Ամտիոքացոց. զի թէպէտ և ի միմի կատարեցան մահուամբ, սակայն անուն քաջութեան եկաց մինչև ցայսօր ժամանակի»: Ամեն դեպքում հ. Ալկիմյան] հայտարարութիւնը որ «նկարագիր» դասական հեղինակների մոտ սիրված բառ է՝ պատմութիւն, շարադրվածք իմաստով, չի հաստատվում և ոչ մի վկայութեամբ, այլ հերքվում է իր իսկ հիշած կոչումների ճշգրիտ ըմբռնումով:

Ապա ուրեմն Եզնիկ Երեցի գործը չի կարելի անվանել նկարագիր բառիս և մի իմաստով: Հ[այր] Ալկիմյանի սրբագրութիւնն անհիմն է և պետք է թողնել նշանագիր ինչպես կա:

«Նկարագիր կարգաց ի բանից» մնանապես անիմաստ է, փոխան «Նշանագիր կարգաց բանից»: Հ[այր] Ալկիմյան ասում է «նախնյաց մատենագրութենեն իրեն անծանոթ է կարգք բանից»: Իսկ «նկարագիր կարգաց» ծանոթ է իրեն նախնյաց մատենագրութենեն: Իհարկէ, ոչ, որովհետև գոյություն չունի: Ինչ վերաբերում է «կարգք բանից», իրեն ծանոթ

¹ Մեկ. Եսայ., էջ 247:

² Անդ., էջ 246:

³ Եղիշե, էջ 182:

չէ, բայց ծանոթ է հայ լեզվի մեծ վարպետին՝ Խորենացուն: Ուիմպիոդորոսի գրույցին առթիվ գրում է Պատմահայրը. «մատեան լեալ գՔսիսութեա, և գորդոց նորա... յորում, ասեն, կարգ լեալ բանից այսպիսի»¹: Այստեղ կարգ բանից այն իմաստը չունի ինչ որ Երբ., Է, 8, այլ նշանակում է գրոյցք, ինչպես ինքը Խորենացին անվանում է նույն «կարգ բանից» գրույցք, ասելով. «և այսքիկ գրոյցք սուտ և կամ թէ արդարև լեալ, մեզ փոյթ չէ ինչ»: Ազաթանգեղոս ունի. «զկարգս գրուցաց յիշատակել»², որ արդարացնում է Եզնիկի «կարգաց», եթե Հ[այր] Ակիմյանի բժախնդիր է բառի հոգնակի ձևին, այնքան ընտանի Կորյունին: «Կարգել զբանս» սովորական դարձված է, և ուրեմն «կարգ բանից» միանգամ կանոնավոր:

Կարիք կա՞նկատելու, որ «Նկարագիր կարգաց» նեցուկ չունի և հունարեն *διήγησις*-ի մեջ, հակառակ հ. Ա[կիմյանի], աններելի ճիգին: Եզնիկ Երեց ունի՝ հաջորդությունը թագավորացն և քահանայապետիցն: Հույնը կրկնում է՝ հաջորդությունը Գրիգորի՝ *έν τάξει γενομένων διαδόχων* և հաջորդությունը թագավորելոց *έν τάξει γενομένων και βασιλευσάντων* (= *γενομένων βασιλέων*). հ. Ա[կիմյան] կարծում է, որ նկարագիր = *διήγησις*, և *έν τάξει γενομένων* = կարգաց: Բայց *έν τάξει γενομένων* չի կարելի բաժանել հետևյալ *και βασιλευσάντων* բառից:

Համամիտ չենք հ. Ա[կիմյանի] և մյուս լեզվական դիտողություններին: «Նշանագրի» մեջ նա տեսնում է «դասական լեզվի ինքնատիպ լուսացնող ճառագայթները»: Որպես ապացույց բերում է մի քանի բառեր, շարելով վկայություններ զանազան հեղինակներից բացի Եզնիկից, մինչդեռ նպատակն է ցույց տալ, որ գործը Եզնիկի գրչից է ելած:

Մենք գտնում ենք, որ «որպես զհարդ», զույգ հոմանիշների գործածությունը, հատուկ ճապաղ ոճի հեղինակներին՝ Փավստոսից մինչև Հովհաննես Կաթողիկոս և Թովմա Արծրունի, բոլորովին օտար է Եզնիկին: «Ցաջորդութիւն» բառը ծանոթ չէ Ս. Գրքին: Բ Մակ., Գ, 29, *διάδοχος* թարգմանված է «փոխանակ», և Իմ., Է, 30, *διαδέχεται*, «փոխանակել»: Եթե հ. Ա[կիմյանը] ընդունում է, որ Եզնիկ մասնակցել է Ս. Գրքի թարգմանության, ապա պետք է ենթադրել, որ չգիտեր տակավին «յաջորդ» բառը:

«Վարումն» համեմատել էինք, հ. Ա[կիմյանին] հետևելով, Եփրեմի՝ «զպրութիւն վարումն աւուրց»-ի հետ և փորձել էինք մի ընդհանուր իմաստ հանել: Հ[այր] Ա[կիմյան] մեր «բացատրութենեն բան մը չի հասկցել», և տալիս է իր բացատրությունը. «Եզնիկ կթվե հայ թագավորներու և

¹ Մովսես Խորենացի, էջ 26:

² Ազաթանգեղոս, էջ 6:

կաթողիկոսներու յաջորդությունը. «վարէ յառաջ զանուանս նոցա մինչև առ մեզ». մյուս կողմեն այդ անունները կըբաղն կհանն Փափստոսի պատմութենեն, կմշակն յուր ծրագրին (!) համաձայն. այս գործողությունները վարումն են (!), գոր ուրիշ բառով կրնանք քարգմանել «ամփոփումն, համառոտ յառաջբերութիւն, համադրութիւն»: Ասով կկարծենք, թե բռնագրոսած չենք բառին իմաստը: Ի հարկն ավելի բացահայտ պիտի ըլլար, եթե կարդայինք «վարումն ատուրց կամ ամաց»:

Արդոյ՞ք հ. Ա[կհնյանը] բան հասկցավ իր այս տողերեն, առանց բռնագրոսելու մտքի հետևողականությունը:

Մենք պարզել էինք, թե ի՞նչ է նշանակում Եփրեմի մտա «իբրամեն», և ինչպես հասկանալ «ղպրութիւն՝ վարումն ատուրց»: Ասել էինք, որ «իբրամեն» սխալ է փոխանակ դիբրամեն և որ այս բառը Թագ. գրքի մեջ քարգմանված է «բանք ատուրց», մինչդեռ ըստ նորագույն գիտնականների՝ «գործք ատուրց»¹:

Կարծելով, որ Եզնիկ Երեցի մտա «վարումն» նույն բառն է ինչ որ Եփրեմի, փորձել էինք երկու իմաստով ըմբռնել, 1) վարումն իշխանության, և 2) վարումն կենաց, պատմություն և վարք (հմտ. վարմունք կրկնակի իմաստով):

Այժմ տեսնում ենք, որ իզուր ենք հավատ ընծայել հ. Ա[կհնյանին]: Եզնիկի «վարումն» անկախ է Եփրեմից: «Վարումն դրոշմել» նշանակում է «վարումն բանից դրոշմել», այսինքն «վարել զբանս և դրոշմել», որ ուրիշ բան չէ, քան մեկնություն խորագրի՝ «Նշանագիր կարգաց բանից», որ է նշանագրել «զկարգս բանից» կամ «կարգաւ զբանս»:

Հետևապես «վարումն» չի նշանակում «ամփոփումն, համառոտ յառաջբերութիւն» և ոչ «վարումն ատուրց», այլ միմիայն «վարումն բանից» և դրոշմել-ի հետ նշանակում է պատմել:

Վասն գիտութեան ի վերայ հասանելոյ: Ասել էինք և կրկնում ենք, որ անհաջող ո՞՞ն է, ճապաղ, նույն կարգի ինչ որ «որպէս գիարդ»: Հ[այր] Ա[կհնյանը] առանց ամենափոքր ճիգի հասկանալու հակառակորդի ասածը, սիրում է իսկույն որոնել տգիտություն և մեզ բացատրում է, որ «ի վերայ հասանել» նշանակում է հասկանալ: Սակայն խնդիրը «ի վերայ հասանել»-ի վրա չէ, այլ «ի վերայ հասանել գիտութեան»: Կարելի է ասել հասանել ի վերա իմաստության, ի վերա «իբրաց», ի վերա «լատութեանց», ինչպես իր իսկ բերած օրինակներից կարող էր տեսնել: Վերջապես կարելի է ասել «հասանել ի վերայ ճշմարիտ գիտութեան, ի վերայ գիտութեան սուրբ գրոց (և ո՞չ հունաց փիլիսոփայից): Բայց «ի վերայ հասանել գիտութեան»

¹ E. Dhorme, L'évolution religieuse d'Israël, t. 1, p. 51.

ճապաղ է: Հ[այր] Ա[կհնյան] բերում է Ագաթանգեղոսի «զի ոչ եթէ իւրեանց կարճահաս իմաստութեամբն հասեալք չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ» և շտապում, իր վատ սովորության համաճայն, սրբագրել «ի վերայ չքնաղ գիտութեանն Աստուծոյ»:

Բուն հայկարան ոճն է «հասանել գիտության», ինչպես ունի Եզնիկ՝ «մարթի հասանել գիտութեան»¹, «հասանել բանից սրտի իմոյ»², «հասանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան», ուր «ի գիտութիւն» = *εις επιγνωσιν* հունարանություն է փոխանակ «գիտութեան»): Այստեղից և «հասու լինել»:
«Ի վերայ հասանել» կրում է հունական *ἐπιγιγνώσκειν* և նման *ἐπι* -ով սկսվող բայերի ազդեցությունը. «վերահասու լինել» հետ-դասական է:

Փոքր ի շատ: Այս բառի առթիվ հ. Ա[կհնյան] կարկուտ է թափում մեր գլխին, հանդիմանում որ «դասական հայերեճի մասին վճիռներ կկտրենք, այն ինչ ուշադրությամբ չենք կարդացած Ս. Գիրքը և Եզնիկ»: Անշուշտ, այդ անօրինակ հիշողությունը չունինք, որ Ս. Գրքի բառերը պահենք մեր գլխում, բայց ունինք մեր տրամադրության տակ «Հայկազեան Բառարանը» և Համարարբառը, որտեղից և մեզ հայտնի էին գիտուն խրատտուիս բերած վկայությունները:

Եզնիկ Երեց, «փոքր ի շատ» առած է Փավստոսեն: Այս առթիվ նկատել էինք, որ բառը Եզնիկյան չէ և ո՛չ սուրբգրեմական: Դասական է «սակաւը, սակաւիկ մի, սակաւ ինչ, փոքր մի, փոքր ինչ»: Հայ լեզվի առաջին գրական թոթովը, այն որ կոչում են դասական լեզու, ուսումնասիրելիս, շատ կարևոր հարց է, թե ի՞նչ տեղ են բռնում այնտեղ հունարանությունները մի կողմից և ռավկորեճի տարրերը մյուս կողմից: Մեզ այնպես է թվել, որ «փոքր ի շատ» ժողովրդական դարձվածք է: Մեր տպավորությունը հիմնված է հետևյալ դիտողության վերա:

Հին Կտակարանում բառս պատահում է միայն մի անգամ ընդդեմ հույն *μικρόν*³: Ավետարանները չգիտեն, իսկ Պողոսի թղթերում երևան է գալիս որպես թարգմանություն հույն *ἀπὸ* կամ *ἐκ* *μέρους* որ նշանակում է «մասամբ, մասամբ իւրիք»⁴:

Արդ ուշագրավ երևույթ է, որ Եզնիկ, Ոսկերեբան և Եփրեմ մակ Հաճախապատում⁵ գիտեն այս բառը Պողոսի թղթերից, զոնե հիշում են

¹ Եզնիկ, էջ 252: Հմմտ. Յուդ., Ը, 13:

² Բ Տիմ., Գ, 7:

³ Բ Եզր., Թ, 8:

⁴ Հռովմ., ԺԱ և ԺԵ: Ա Կորն., ԺԳ և Բ Կորն., Ա և Բ:

⁵ «Յաճախապատում ճառք», էջ 7-8:

միայն այնտեղից առած կոչումների մեջ, բայց իրենք գործ են անում «սակաւ մի, փոքր մի»: Եզնիկ բերում է Առաքյալի¹ «փոքր ի շատ զիտեմ», բայց իր գործածած բան է «սակաւիկ մի»², «մանր» («մանր միա դնել»)³: Մփրեն հիշում է «փոքր ի շատ»⁴: Բայց նույն տեղը ինքը գործ է անում՝ «սակաւիկ մի»⁵. հիշում է նույն բառը Ա Կորն. (ԺԳ, 9-10), բայց ինքն ասում է՝ «փոքր մի»⁶. հիշում է Բ Կորն. (Բ, 5), բայց ինքը ավելցնում է որպէս բացատրություն «փոքր ի շատ»՝ ըստ յուրում չափս: Համաբարբառի մեջ՝ «փոքր մի ամբարշտեցան, սակաւիկ մի խրատեաց» (էջ 37):

Այստեղից հետևում է, որ «փոքր ի շատ» տեղ չունի Եզնիկի և ոչ Մփրենի թարգմանչի անհատական բառարանում, ինչպէս օր. «պլան», «գործուղի» և մնան բառեր մնում են օտար այն թերթերի, որոնք հիշում են այդ բառերը իրենց մեջբերումներում:

Ավելի հետաքրքրական է Ոսկերեբան: Մա ևս հիշում է Առաքյալի՝ «փոքր ի շատն խափանեսի»⁷, Մաթեոսի մեկնության մեջ (Ա, էջ 247): Բայց Բ Կորն., Բ, 5 և Հռով., ԺԱ, 25 կոչումների մեջ «փոքր ի շատ»-ի փոխարեն գտնում ենք «ի մասնէ». «զի կուրոթիւն ի մասնէ եղև Իսրայէլի», քանի մի տող ստորև՝ «թէ ոք տրտմեցոյց, ոչ եթէ զիս տրտմեցոյց այլ ի մասնէ ինչ, որպէսզի մի՛ ծանրացայց ձեզ»⁸:

Ոսկերեբանի մոտ սուրբգրեմական կոչումներն ընդհանրապէս համաձայն են մեզ հասած Ս. Գրքի բնագրին, բայց կան և շեղումներ, որ շատ նշանակալից են: Տեղը չէ այս խնդրով զբաղիլ: Գաղափար տալու համար բերենք մի օրինակ հենց Ավետարանի սկզբից⁹. «և առաքեաց կոտորեաց զամենայն մանկունս, որ էին ի Բեթղահէմ և յամենայն սահմանս նորա յերկեմենից և ի խոնարհ, ըստ ժամանակին զոր ստուգեաց ի մոզուցն»: Ոսկերեբանի մոտ, «և առաքեայ և կոտորեաց զամենայն մանկտին զոր եզիտ ի Բեթղահէմ և յամենայն սահմանս նորա յերկեմենից և ի խոնարհ, ըստ ժամանակին որպէս եւ ստուգեաց ի մոզուցն»¹⁰:

¹ Ա Կորն., ԺԳ, 10:

² Եզնիկ, էջ 254:

³ Անդ, էջ 77:

⁴ Հռով., ԺԵ, 25:

⁵ Եզնիկ, էջ 10:

⁶ Անդ, էջ 75:

⁷ Ա Կորն., ԺԳ, 10:

⁸ Ոսկերեբան, Պատղ., Բ, էջ 286:

⁹ Մաթթ., Բ, 16:

¹⁰ Ոսկերեբան, Մատ., Ա, էջ 124:

Եթե Եզնիկն է Ս. Գրքի սրբագրողը և Ոսկերերանի թարգմանիչը, անհասկանալի են այս տարբեր ընթերցումները: Ավելի ակնբայս է Ոսկերերանի կոչումը. «ի Յիսուսի ծնանելն ի Բեթղահեմ Հրեաստանի յաուրս Հերովդի արքայի, ահաւասիկ մոզք յարևելից եկին յԵրուսաղէմ, ասէին, ուր իցէ մորածին արքայն հրէից»:

Այս կարգի շեղումները ընդունված բնագրից տանում են այն ենթադրության, որ ընդունված բնագիրը, Սահակի և Եզնիկի սրբագրությունից հետո, ենթարկվել է նորեն սրբագրության:

Հանգուցյալ Եղիշե պատրիարքը (Դուրյան) համեմատելով Եզնիկի մի քանի վկայությունները գտել էր, որ նրանք ևս համաձայն չեն Ս. Գրքի այժմյան ընթերցումներին, և այս առթիվ նկատում է նրբորեն, իրա՞վ է, որ Եզնիկ սրբագրած լինի Ս. Գիրքը, և կամ Եզնիկ արդոյ՞ք հեղինակ է իր գործին¹:

Համեմատությունները չէ սպառած հ. Եղիշե: Հիշենք մեր կողմից Եզնիկի մի տեղիքը, ուր բերում է Առաքյալի խոսքը՝ թե «գորս յառաջագոյն ճանաչէր, յառաջագոյն սահմանեաց կերպարանակից լինել պատկերի որդոյն իւրոյ», որ ակնարկ է Հռովմ., Ը, 29. «գորս յառաջն ճանաչէր, յառաջագոյն հրաւիրեաց կերպարանակից լինել» և այլն:

«Յառաջագոյն սահմանեաց» համաձայն է հույն բնագրի՝ *προωριζε*, մինչդեռ ուղղված է «հրաւիրեաց». երկու «յառաջագոյն»-ներից մեկը՝ շինած է «յառաջն», ինչպես վերև՝ «ի Յիսուսի ծնանելն» = *τοϋ Ἰησοϋ γεννηθεντος*, շրջած է «ի ծնանելն Յիսուսի»: Սրբագրությունների նպատակն է եղել ավելի հայացնել, ավելի դյուրացնել:

Արդ մեր տպավորություն է եղել, որ այս կարգի սրբագրություն է մակ «փոքր ի շատ» փոխան «ի մասնէ», որ դիպվածորեն պահվել է Ոսկերերանի մոտ: Արդարև ինչո՞ւ Ոսկերերանի թարգմանիչը «փոքր ի շատէ» հիշելուց հետո, պիտի գրեր «ի մասնէ», եթե «ի մասնէ» չկար Ս. Գրքի հայ բնագրում, այլ կար «փոքր ի շատէ»: Հնարավոր է, որ սրբագրությունից հետո է, որ գրիչները մոծել են նոր ընթերցումը Ոսկերերանի և Եզնիկի կոչումների մեջ: Այս և նման դիտողությունների ազդեցությամբ էր, որ նկատել էինք անցողակի, որ «փոքր ի շատէ» Եզնիկյան չէ և ոչ սուրբգրեմական: Մենք դատական վճիռներ չենք տալիս, բանասիրական խոհեր են, որոնց առթիվ, որքան և անհավանական համարին հ. Ալկիմյան] և ուրիշներ, պետք չէ ատամներ կրճտել, այլ ձեռքը ճակատին դնել և աշխատիլ կնճիռները լուծել:

Թարգմանել: «Նշանագր»-ի միատող հիշատակարանը՝ «Եղիցի յիշա-

¹Դուրյան Մատենադարան, թիվ 7, էջ 367 (4):

տակ Եզնկան ի թարգմանել զգիրս զայս», արգելք է հ. Ա[լիհնյանի] տեսություն: Ուստի և ձգտում է վարկաբեկել և թևին տակ առած՝ ցատկում է յոթներորդ դարից տասներեքերորդ դարը: Կարծում է, որ հիշատակարանը մի մաղթանք է, որ արել է ձեռագրի Վարդան գրչին 1254 թ. ընդօրինակությունն ավարտելուց հետո: Սակայն հիշատակարանը ձեռագրի վերջում չէ, ինչպես վերև հիշեցինք, այլ կնքում է «Նշանագիր»-ը: Այսպես հետևում է «Ժամանակք կաթողիկոսաց» և հետո Վարդան գրչի հիշատակարանը: Կաթողիկոսների ցուցակում Կոմիտասի հայրապետության տարեթիվը չէ նշանակված: Այստեղից ուզեցել էինք հետևցնել, որ ցուցակի առաջին մասը թերևս նույն Եզնիկի գործ լինի, որ «Նշանագիր»-ը կազմելուց հետո հանդերձ իր հիշատակարանով, շարել է կաթողիկոսների անունները մինչև իր ժամանակ, շարել է ինքը կամ ժամանակակից մի ընդօրինակող: Մի ուրիշը շարունակել է ցուցակը մինչև Ստեփանոս, ութերորդ դարու վերջը: Նշանակում է այս անձանոթը ապրում էր Ստեփանոսի հաջորդի օրով: Ուրեմն ցուցակը Վարդան գրչի գործը չէ: Այս նպատակով էր, որ ձեռագիրը նկարագրելիս աշխատեցինք պարզել, թե ցուցակը լրի՞վ է արդի ձեռագրում, թե թուրք է ընկած: Վարդանի գործը չէ ևս առավել ցուցակից առաջ գետեղված՝ Եզնիկի հիշատակարանը:

«Թարգմանել» բառը ևս չի կարող իջեցնել հիշատակարանը մինչև Վարդանի ժամանակը: Հ[այր] Ա[լիհնյանի] կարծիքով թարգմանել «յօրինել իմաստով առաջին անգամ Հերացին է գործածել 1184 թ., հետո Սմբատ Սպարապետ իր Տարեգրքում 1272 թ.: Գտնում է, որ այս տարիների միջև 1254 թ. Վարդան ընդօրինակած է ձեռագիրը և գործածած նույն բառը նույն իմաստով»: Մյուս է այս կարծիքը իր հիմքերով: Հերացին վկայում է, որ իր գործը քաղել է արաբ, պարսիկ և հույն գրքերից և ուրեմն իրավունք ուներ ասելու «հաւաքեցի և թարգմանեցի ի հայ բարբառ»: Օգտվել է նաև հայ նյութերից և կամեցել այս բոլորից «ամեն զիրքս», ուստի և ասում է՝ «թարգմանեցաւ և գրեցաւ զիրքս»: «Թարգմանել» գործ է անած իր բուն իմաստով, և ոչ թե որպես «յօրինել»:

Սմբատի Տարեգիրքը երեք քառորդ մասով քաղված է Ուռհայեցուց և Գրիգոր Երեցից. մի, և վերջին քառորդն է միայն իրենը: Եզնիկի գործը ևս ունի նույն բնավորություն. մեծ մասը քաղված է հին աղբյուրներից և իրեն գրչի սեփականություն է գրեթե միայն Հռիփսիմյանց հատվածը: Սմբատ իրեն անվանում է երկիցս «թարգմանող պատմութեանս»: Եզնիկ ևս նույն բառով է որակում իր գործը: Ի՞նչ է բառի իմաստն այս դեպքում:

Հների մոտ թարգմանություն նշանակում է նաև մեկնություն: Թվում է թե այս իմաստը պարզ հետևություն է հունարենի, ուր *ἐρμηνεύω* նշանակում է մեկնել և թարգմանել:

Բյուզանդական շրջանում, ինչպես և նոր հունարենում, *ἐρμηνεία* պահում է միայն «մեկնութիւն» իմաստը: «Թարգմանել» արտահայտվում է *μεταφράζω* բառով, որ դարձյալ երկու իմաստ ունի՝ paraphraser, և քարգմանել: Հունարան դպրոցը քարգմանել է այս բառը՝ հարասել, որ, սակայն, մեծ ընդունելություն չէ գտել: Կարծում եմ, որ հույն *μεταφράζω* բառի հետևությունը, «քարգմանել» բառը գործ էածված նաև paraphraser -ի իմաստով:

Արդ Եզնիկի աշխատությունը մեծ մասով *μετάφρασις*, paraphrase է, և ուրեմն կարող է ասել՝ քարգմանել: Սմբատի Տարեգիրքը ևս *μετάφρασις* է. և ինքը՝ քարգմանող, *μεταφραστής*:

Ջուարափակ: Հ[այր] Ա[կիւնյանը] կասկածում է, թե Կաղանկատվացիւն առած լինի այս բառը Ագաթանգեղոսից: Մենք մնում ենք մեր կարծիքին: Ոչ միայն բառեր, այլ ամբողջ նախադասություն է քաղել Ագաթանգեղոսից, ինչպես՝ «ասպնջական ցանկալի սուրբ հաւատոցն լինելով յաշխարհածնունդ հայրենեացն որդի գտանիւր շնորհացն (sic) Աստուծոյ մերձաւոր կենարար կենալքն լինելով»¹: «Պարոյկ» որմոյն Կաղանկատվացու մոտ² այլ բան չէ, քան Ագաթանգեղոսի «պարկէն»-ը, շփոթած պարոյկի հետ, եթե միայն գրչագրական սխալ չէ:

Փառներսեհ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] համառում է իր անօրինակ սրբագրության վերա. Փառներսեհ անունը որպէս թե ծագած է Փառեն ոմն երեց բառերի սխալ ընթերցումից: Ինչո՞ւ Փառեն պիտի Փառներսեհ դառնար հարց է տալիս հ. Ա[կիւնյան]: Իսկ ինչո՞ւ Կորյունի Մաշքոց դարձել է Եզնիկ Երեցի մոտ Մեսրապ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ավելի հեռու է գնում, երբ պնդում է, որ Փառներսեհ չէ կարող պահլավ անուն լինել, և որ պահլավ բառակազմության օրենքը պահանջում է Ներսեհ-Փառեն: Այդպիսի օրենք չկա: Գեթ հիշեր այնքան զորեղ հիշողության տեր բանասերը Փալստոսի՝ Փառավազ = Մերեսուի՝ Փառավազ = արևմտյան հեղինակների՝ *Φαρνάβαζος*, Փառանձն էլ չեմ ասում հույն հեղինակների՝ *Φαρνάσιτης*, *Φαρανδάτης* և ուրիշները, որ դյուրությամբ կարող էր գտնել իր «Iranisches Namensbuch» հայտնի գրքում: Հիշենք նաև Մերեսուի՝ Խրոխ-Որմիզդ, Խորենացու՝ Խոռոխբուտ ուր խրոխ մի այլ հնչումն է փառն-ի, կամ Farrux-Sapuh, ուր farrux դարձյալ մույն փառն բառի այլ ձևն է:

Յուսիկ = Մահակ = Շահակ: Կամակոր մտքի մի ուրիշ օրինակ: Երեք հիմնովին տարբեր անունների մույնացման դեմ կարելի է միայն երեք

¹ Ագաթանգեղոս, էջ 381:

² Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 351:

անգամ «չէ» ասել: Հ[այր] Ա[կիւնյանի] կարծիքով, Սահակ անունը Կործայքում արտասանվում էր Շահակ ասորական ազդեցության տակ, իսկ «հայ բնիկ ժողովուրդին բերանը սեղմված եղած է Հուսիկ»: Ոչ, որքան կուզեք սեղմեցեք բերանը, Սահակից՝ Հուսիկ չի դուրս գալ: Բերան սեղմելով չի կարելի բառեր մեկնել և ո՛չ էլ բերան լայնելով՝ սխալ մեկնություններ պաշտպանել: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ժամանակ է գտել թերթելու Հյուրշման, ուր տեսել է, որ այս լեզվագետ Շահակ անունը «զգուշորեն» կկապե իրանական շահ բառի հետ, իսկ «մտքն չի անցներ Շահրիկ, Շահեն անուններու հետ համեմատել»: Իսկ Հյուրշման մտքն կանցնե՞ Շահակը հանել Սահակ-ից: Այս է խնդիրը: Սահակ անգամ Յփրեմի թարգմանության մեջ մնացել է միշտ Սահակ:

Ինչ կվերաբերի Սահակի ստուգաբանության ահա ի՞նչ է ասում մի ուրիշ հեղինակավոր անձ. “*Shahak = pers. Shahak (etwa zu Shahpuhr) oder besser Shahrak (Hyponoisticon eines mit Shahr = ap. Shathra “Herrschaft” Zusammengesetzten Namen*”¹.

Ամտելի է և իր հեզնոտ նկատողությունը Շահրիկ-ի վերաբերյալ: Շահրիկ նշանակում է կողմնապետ, բայց է և՛ հատուկ անուն², ինչպես Շահապ է սատրապ, բայց նաև հատուկ անուն է՝ Փավստոսից հայտնի («Եպիսկոպոս Տայոց Կիրակոս, որ Շահապ կոչէր»): Դեհկան ևս կողմնապետ է նշանակում, բայց նաև հատուկ է նույն Փավստոսի մոտ: Ինչ վերաբերում է մեր համեմատության Շահակ և Շահիկ, ահա ինչ է մտածում նշանավոր իրանագետը. Der Name Shahrak scheint eigentlich Kreisvorsteher zu bedeuten und mit Shahrigh gleich zu sein³ : Պարզ է:

Արբանեակ: Եզնիկ Երեց իր գործի ընթացքին հիշատակում է Սահակի և Մեսրոբի աշակերտներից, Գևորգ, Արձան, Կորյուն և Եզնիկ, անվանելով նրանց «արբանեակք նոցուն լուսաւոր հանդիսիցն»: Եզնիկի անունը պարզապես աքացում է հ. Ա[կիւնյանի] մոլար կարծիքի դեմ և ապացուցանում, որ Նշանագրի հեղինակ Եզնիկ Երեցը չի կարող նույնը լինել Կողբացու հետ: Հ[այր] Ա[կիւնյան] փորձում է վերացնել այս խոչընդոտը, հայտարարելով այն անհարազատ. իբր թե «արբանեակ և հանդեսք բառերը գործ են անված ոչ-դասական առումով»: Այստեղից, կարծեմ, մի բան է հետևում, որ Նշանագրի հեղինակը չէ կարող լինել դասական Կողբացին, և ոչ թե որ հիշյալ խոսքերը անվավերական են: Թողնենք, որ նկատողությունն ինքը սխալ է: Հ[այր] Ա[կիւնյան] ի չարն է գործ դնում իր «դասական

¹J. Marquart, Philologus, Bd., 55, p. 240.

² Hoffman, Auszüge aus Syrichen Akten, p. 72.

³ Justi, Iranisches Hamensbuch, p. 277.

քիմք»-ի ներշնչումները: Կորյուն իրեն կոչում է «արքանեակ ըստ աւետարանական հրամանաց» Սահակի և Մաշթոցի¹: Խեղճ Եզնիկ Երեցը կրկնում է նույնը նաև Կորյունի ընկերակիցների՝ Ղևոնդի, Արձանի և Եզնիկի նկատմամբ և անշուշտ հետևելով Կորյունին: Եզնիկ Երեց համարում է Ղևոնդին «ճշմարիտ ի գործ մշակութեան», որ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Կորյունի՝ «աստուածագործ մշակութին»:

Հ[այր] Ա[կիհնյան] փորձում է հերքել մեր տեսակետը Հռիփսիմյանց հատվածի վերաբերյալ: Ի հարկե չի հրաժարում այստեղ ևս նորանոր և անհանդուրժելի սրբագրություններ առաջարկելուց: Արդյա ուղղում է Աբրահամ, Կանովեղ՝ Մամուել, որպեսզի նույնացնի 607 թվին հիշված վանաց երեցների հետ: Չանազանություն չէ տեսնում Եզնիկի և Սերեոսի խնդրին հայոդ պատմվածի մեջ: Սերեոսի՝ 28-րդ տարին Խոսրովի, ուզում է հաշտեցնել Եզնիկի՝ 29-րդ տարու հետ, մեկը՝ շինության սկիզբը համարելով, մյուսը՝ ավարտումը: Եվ այնքան միամիտ է, որ կարծում է, թե Հռիփսիմյանց տաճարի նման մի շենք կարելի է ավարտել «գրեթե յընթացս մէկ տարույ», և այն էլ Երևանի դաշտում ուր տարվան մեջ հազիվ 5-6 ամիս նպաստավոր է շինության համար: Թվերի տարբերությունը այստեղ նույն տեսակի է ինչ որ նկատվում է Սերեոսի և «Գիրք թղթոցի» տվյալների մեջ 607 թվի ժողովի մասին: Ըստ «Գիրք թղթոցի» ժողովը կայացել է Խոսրովի 17-րդ տարին, մինչդեռ Սերեոսի ասելով, Սմբատ, որի հրամանով ժողովը գումարվել էր, վերադարձել է Պարսկաստանից 18-րդ տարին: Թեթև անճշտություններ են: Հարկավ, կարելի է, թերևս, ԺԷ և ԺԸ սրբագրել մեկը մյուսով, բայց դժվար է նույնն անել ԻԸ և ԻԹ նկատմամբ: Վերջապես եթե մեկը հիշում է շինության սկիզբը, մյուսը՝ վերջը, ինչպես կարծում է հ. Ա[կիհնյան] սրանով վերանում է հակասությունը, բայց ո՛չ աղբյուրների տարբերությունը, թո՛ղ որ հ. Ա[կիհնյանի] մեկնությունն ինքնին չէ համապատասխանում իրականության:

Եզնիկի՝ «խառնակք յօղից» բնավ նույնանիշ չէ Սերեոսի՝ «յօշեալ ի միմեանց»-ի, այլ բոլորովին հակառակը: «Խառնակք» բառի իմաստը պարզելու համար պետք է դիմել սուրբգրեմական հետևյալ տեղերին: Պողոս Առաքյալ համեմատում է եկեղեցին մարդկային մարմնի հետ ուր զանազան մասեր ներդաշնակորեն շաղկապված՝ կազմում են մի միություն. «ամենայն մարմին յաղիք եւ խաղալեօք տարաբերեալ եւ խառնեալ աճէ»², ուր խառնյալ = հույն *συσμβιβάζομενον* դարձեալ, «ամենայն մարմին յօղեալ և պատշաճեալ ամենայն խաղալեօք տարբերութեան»³: Այստեղ

¹ Կորյուն, էջ 47:

² Կող., Բ, 19:

³ Եփ., Գ, 16:

պատշաճյալ = նույն *συμβιβάζόμενον*. Ոսկեբերան իր մեկնության մեջ առաջին դեպքում գործ է ածում՝ «ընդ միմեանս յարեալ»¹, երկրորդ՝ «հաստատեալ»². Եփրեմ և ուրի հաստատել³: Նույն իմաստը բառիս տեսնում ենք մաև Ելից, ԻԶ, 11, «և արասցես օդս պղնձիս յիսուն և խառնեսցես զօդսն ընդ ճարմանդսն և կցեսցես զփեղկսն և եղիցին մի»: Ընդգծված բառերը հոմանիշ են և թարգմանություն միևնույն հույն բառի՝ *συνάφεις*: Ասել է, թե «խառնակք յօղից ողջ և անքակ» նշանակում է՝ «խառնումն մարմնոյն յօղիք կայր ողջ և անքակ». ուրիշ խոսքով, Հռիփսիմեի մարմինը քայքայված չէր, և հանդերձն անգամ չէր փտել:

Մերեսս աչքի առջև ուրի Ազաթանգեղոսի՝ «յօշէին զնա անդամ անդամ»⁴ և ասում է որ Կոմիտաս «ոչ համարձակեցաւ բանալ» տապանը, այլ բավականացավ «կնքել իւրով մատանեաւ» Ս. Գրիգորի և Ս. Սահակի մման: Մինչդեռ Եզնիկի «նովին հանդերձով» ակնարկ է Ազաթանգեղոսի մի ուրիշ տեղիքի, ուր Ս. Գրիգոր «զմի մի իւրաքանչիւր ի սրբոցն ամեալ յիւրաքանչիւր արկեղ դներ՝ իւրաքանչիւր հանդերձով»⁵: Եզնիկ ոչ միայն տեսել է, այլև շոշափել իր ձեռով, որ մարմինը ողջ և անքակ էր ուստի և ասում է՝ «արդեօք անհաւատալի թուիցի զկնի մեր եկելոց»: Եթե միայն տապանը շոշափած լիներ, ինչպես կարծում է հ. Ակիմյան, զարմանալու ի՞նչ կար հետնորդների համար:

Բացի սրանից Մերեսս չգիտե, որ Կոմիտասի օրով Հռիփսիմեի վանահայրն էր Կամովեղ: Հ[այր] Գաթրոճյան ուզեցել է ուղղել Սամուել երկի, ինչպես նկատել էինք, ենթադրելով, որ 607 թվին ժողովին ներկա Սամուելն է, Հռիփսիմեի վանահայր: Այստեղից հ. Ակիմյանը նոր եզրակացություններ է հանել, և նոր ավերածո սրբագրություն կատարել Եզնիկի բնագրի մեջ: Սակայն Կամովեղ հաստատապես այլ անձ է, քան Սամուել: Հայտնի է Կոմիտասի արձանագրությունը. «Ես, Կոմիտաս, եկեղեցապան Սրբոյ Հռիփսիմեի, կոչեցայ յաթոռ Սրբոյն Գրեգորի. շինեցի գտաճար սրբոց վկայիցս Քրիստոսի»: Սամուել Կոմիտասից առաջ էր վանահայր Ս. Հռիփսիմեի, 607 թվին, իսկ Կամովեղ նրա հաջորդն է նույն պաշտոնում, 618 թվին: Անունն օտարոտի է: Հավանորեն նույնն է, ինչ որ Ս. Գրքից հայտնի Կամուել կամ Կամիշոյ-ի («յարեաւ Յիսուս») պես մի անուն:

¹ Ոսկեբերան, էջ 593:

² Անդ, էջ 792:

³ Եփրեմ, էջ 148:

⁴ Մերեսս, էջ 107:

⁵ Ազաթանգեղոս, էջ 394:

Արդյա անունը ևս ուղղելու չէ Աբրահամ, ինչպես իրեն թույլ է տվել հ. Ա[կիհնյան]: Ձեռագիրը շատ պարզ է և ոչ մի կասկածի տեղիք չէ տալիս: Վերջին տառի մի ստեղծ մաշված է և նորոգող լրացրել է այնպիսի զգուշությամբ, որ ստեղծ կետի նման է: Հ[այր] Ա[կիհնյան] հայ եկեղեցական անունների մեջ չի գտել Արդյա, ուստի և սրբագրելու պետք է տեսել: Այս բնավ բանավոր պատճառ չէ: Արիստոն անունն ևս չի պատահում ո՛չ եկեղեցական և ո՛չ աշխարհական անունների մեջ: Բայց ահա այդ անունն երևան է գալիս Անիի 622 թվի արձանագրության մեջ, ուրեմն մեր Եզնիկ Երեցի օրով: Արիստոն սխալմամբ Աբրահամ են կարդացել շատ շատերը և այդպես էլ տեսնում են հ. Գարեգին [Հովսեփյանցի] «Քարտեզ հայ հնագրության» աշխատության մեջ, բայց ստույգ ընթերցումն է Արիստոն: Ուրանա՞նք, ուրեմն, արձանագրությունը և կամ սրբագրե՞նք Աբրահամի: Արդյաի գոյություն հայոց մեջ Ընուելի և Բրքիշոյի դարում զարմանալի չէ, մանավանդ որ հասարակ անուն չէ: Ասորական Արդյահայի սղումն է. իսկ Արդյահան երեց էր, որ մահատակվեց Արդիշո և Արդա եպիսկոպոսների հետ 374 թվին: Սրանք ընդունված են և մեր «Յայսմատուք»-ներում և մինչև անգամ հին օրացույցներում:

Հ[այր] Ա[կիհնյան] միայն Արդյա անունը չէ սրբագրել, այլ մի ամբողջ մախարասություն, աղավաղելով բնագիրը:

Եզնիկ Երեց պատմում է Հռիփսիմյանց նշխարների բացումը Ս. Մահակի օրով և կնքում իր խոսքը ասելով. «եւ եղև այս ի յամս Արդյաի վանաց երիցու սրբոյ ի Վաղարշապատ քաղաքի (:): մինչև յաւուրս Կոմիտասայ, Սրբոցն Հռիփսիմեանց սպասատրի»¹ և այլն: Փակագծի մեջ առած վերջակետին նշանակություն տալով, կարծել էինք, որ մախարասությունն այդտեղ վերջանում է: Այժմ տեսնում ենք, որ վերջակետը ջնջելու է: Պատմածը տեղի է ունեցել մախքան Կոմիտաս, որի օրով պատահած նույնանման դեպքը պիտի պատմե, այն է նշխարների վերստին բացումը տաճարի վերաշինության ժամանակ, երբ Հոհանիկ վանահայր էր կաթողիկեի և Կամովեղը՝ Հռիփսիմեի:

Ամեն ինչ կանոնավոր է և անկարտո մեկնության:

Սակայն հ. Ա[կիհնյան] ուզում է անպատճառ Արդյա կարդալ Աբրահամ որպեսզի նույնացնի նրան 607 թվի Աբրահամի հետ: Այս ճախորդ միտքը տանում է նրան դեպի մի նույնպես ճախորդ բնագրային շեղումի, որպես թե

¹Հ[այր] Ա[կիհնյան] բերում է Հովհաննես Կաթողիկոսի անունը կողո ցուցակից. «Տեղ Կոմիտաս... ի շինաւանէ վկայարանի Սրբոյն Հռիփսիմէի»: Ջարմանալի է, որ սրբագրությանց այնքան սիրահար բանասերը չէ նկատել, որ շինաւան սրբագրելու է շինաւո:

«եւ եղև այս ի յամս Արդլայի» է սկիզբը Կոմիտասի հատվածը. և հետևապես Արդլա՝ խեղաթյուրված Աբրահամ էր երեց կաթողիկեի՝ Կոմիտասի նորոգության ժամանակ:

Սակայն կասկածից դուրս է, որ «եւ եղև այս»-ը վերաբերում է Սահակի հատվածին և ոչ Կոմիտասի: Վերջինիս օրով կաթողիկեի վանահայրը Հոհանիկ էր և ոչ երևակայական Աբրահամ: Այս իր հակասությունը վերացնելու համար հ. Ա[կիմյան] հայտարարում է, որ Աբրահամ մեռել է 618-619 տարիների ընթացքին եկեղեցու շինության ավարտելն առաջ: Իսկ 616-617 թթ., այսինքն՝ Խոսրովի 28-րդ տարին, ուրեմն Աբրահամը տակավին կենդանի էր, մինչդեռ, ըստ Մերետսի, այդ տարին կաթողիկեի վանահայրը Հոհանիկն էր:

Այս կարգի սրբազրությունները հարզել չենք կարող և կարծում ենք, որ ազատությունն էլ իր որոշ սահմանն ունի և պիտի ունենա:

Եզնիկ և Մերետս քաղել են ըստ հ. Ա[կիմյանի] իրենց հաղորդագրությունը Հռիփսիմնի մասին Վրթանես Քերթողի գրվածքից: Եզնիկ պատմում է որպես ականատես և ուրեմն անկախ է որևէ աղբյուրից: Բացի սրանից կասկածով ենք վերաբերում, որ Վրթանես Քերթող այդպիսի մի գործ ունենար, որովհետև Վրթանես մեռած էր Կոմիտասի կաթողիկոսանալուց առաջ: Մեր այս մտքի դեմ խոժոռում է հ. Ա[կիմյանը] և ապացույցներ պահանջում: Վրթանես տեղապահ էր Մովսեսի մահվանից հետո և իր ժամանակի ամենակարկառուն դեմքը հայ եկեղեցականության մեջ: Առաջինն է, որ հավաստիորեն կրում է Քերթող՝ այնքան բովանդակալից անունը, որ վկայում է իր բարձր գիտությունը: Անվեհեր ճակատեց քաղկեդոնականների վտանգավոր հորձանքի դեմ, որոնց գլուխն էր փառատենչ և ուխտագանց Կյուրիոն, պաշտպանեց հայրենի ավանդները հայրապետական աթոռի թափության ժամանակ: Վաստակավոր դեմք էր և միակ արժանավոր թեկնածու Լուսավորչի գահին: Եթե 607 թվին չընտրվեց, պատճառը Սմբատ Բագրատունի իշխանի հաշտարար քաղաքականությունն էր: Անջատականներին մոլորությունից հետ քերելու համար Սմբատ մեկուսացրեց Վրթանեսին, որպես պայքարի մեջ շեշտված հակառակորդների կողմն անընդունելի անձն, և ընտրել տվեց Աբրահամի պես անգույն եկեղեցական: Վրթանես մնաց իր դիրքում, որպես խորհրդական և՛ Սմբատի և՛ Աբրահամի: Հարկավ, Սմբատի հույսերը շարդարացան, անջատականները, արտաքին ուժերի ազդեցության տակ, ընտրեցին մի այլ կաթողիկոս: Սմբատ Պարսկաստան կոչվեց: Միության գործը ձախողեց: Վրթանես հիշվում է վերջին անգամ Աբրահամի ընտրությունից մի տարի հետո 608 թվին: Այնուհետև ոչ մի լուր: Հովհաննես Մամիկոնյան պատմում է, որ Աբրահամ ուղարկեց Կյուրիոնի մոտ միության գործով Կոմիտասին: Աբրահամ

կաթողիկոսը մեռավ 610-611 թվին երեք թե չորս տարի իշխելուց հետո (ԻԳ տարին ուղղելու է Գ կամ Դ): Կոմիտասի երևան գալը մի դերում, որ պատկանում էր տարիներն ի վեր Վրթանեսին, ներշնչում է այն միտքը, որ Վրթանես այլևս չկար, թողել էր այս աշխարհը: Երուսաղեմի գրավումից հետո 614 թ. պարսկական արքունիքում մեծ ժողով գումարվեց դավա-
նաբանական խնդրի շուրջ: Հայոց եկեղեցու կողմից ներկա էին Կոմիտաս և Մատթեոս եպիսկոպոսները: Դարձյալ Վրթանես չկա, մի լուսավոր գլուխ, որ իր փորձառությամբ և տեսական պատրաստությամբ ամենն որակյալն էր ներկայացնելու Հայ եկեղեցին միջագոյսին մի կաճառում, որպիսին էր Տիգրանի ժողովը: Կասկածը, որ Վրթանես մեռած էր, նոր ուժ է ստանում: Վերջապես հայրապետական գահը 610/611 հետո քանի մի տարի թափուր է մնում և Կոմիտաս ընտրվում է մեր հաշվով 616-617 թվին: Նորեն Վրթանես չկա: Այս դիտողությունները իրավունք են տալիս մեզ ասելու, որ Վրթանես մեռած էր Կոմիտասի ընտրութենն տարիներ առաջ (5): Կարծես հ. Ա[կհն-
յանը] չէ արգիլել մեզ մեկնել երևույթները, ինչպես մենք ենք հասկանում և լուսաբանում առանց սրբագրական ավերումների և այլ կարգի բռնու-
թյունների:

Վերջացրինք մեր ասելիքը: Հ[այր] Ա[կհնյանի] «Պատասխան»-ի մեջ դժբախտաբար չգտանք և ոչ մի առողջ կետ, որ մեր միտքը հանգչեր տեսնելով մի բան ճշտված, մի թյուրիմացություն վանած, մի սխալ ուղղված: Մխալաշատ գրություն, որպիսին արժանի չէր ուշադրության, որ մենք հատկացրինք և հատկացրինք միմիայն հարգելով, ինչպես միշտ, հեղինակի անձը, որ արտակարգ տոկունությամբ և սիրով աշխատում է այն դաշտում, որ մեզ այնքան մոտ է: Այդ հարգանքն է, որ թելադրում է մեզ և մի վերջին նկատողություն: Հ[այր] Ա[կհնյան] հայտարարում է, որ «դասական լեզվի նկարագիրը նկատելու և անոր առանձնահատկությունները զգալու համար, քաղցրությունն ճաշակելու համար, հարկ է ապրած ըլլալ դասական մատե-
նագրության մեջ, սնուցած ըլլալ քիմքը դասական ճաշակով: Պահանջք մը, առանց որո անկարելի է զանազանություն դնել դասական և ոչ-դասական լեզուներու մեջ և որ Ն. Ադոնց չէ հետաքրքրված դասական լեզվով: Կա վարդ հոտավետ, նվազ հոտավետ և առավել հոտավետ, տարբերությունը տեսությամբ չենք կրնար դատել, վարժ հոտառությունը միայն կզգա»:

Արդ, մեր կարծիքով, այս հայտարարությունը ամենատխուր հանճա-
րարականն է, ցավալի վկայական, որ մի բանասեր կարող է ինքն իրեն տալ: Միեթարյան հայկաբանության լուսափայլ աստղերը, սկսած «Հայկազեան Բազորքի» անմահ հեղինակներից, նույնպես սրած էին իրենց քիմքը, ոչ պակաս, քան հ. Ակհնյան, դասական վարդեր հոտոտելով: Բայց և այնպես Եղիշե, Խորենացի, Փիլոն, անգամ Ձենոբ համարում էին V դարու գրիչներ:

Մեր ժամանակ, հայր Հացունի, որ գուցե ավելի, քան հ. Ա[լիհնյան] սերտել է Ոսկերերանի և Եփրեմի մեկնությունները, նյութեր քաղելով իր ուսմունքների համար, ահա, լեզվական արգելք չէ տեսնում Խորենացին V դարում թողնելու:

Ավելի լավ է թողնել քիմքը, չվստահանալ հոտառության: Քիմքը աղբյուր է քմհաճության: Ընտրենք այլ ուղեցույցներ, և առաջնորդվինք այլ սկզբունքներով:

ԱՄՊԵԼԻՈՍ՝ ՔԵՐՍՈՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Հայկական «Գիրք թղթոցի» քննադատության շուրջ)

Հայոց եկեղեցու պատմության վերաբերյալ նամակային վավերագրերի ժողովածուն, որը կոչվում է «Գիրք թղթոց», հին հայկական դպրության այն հուշարձաններից է, որի նշանակությունը գնահատվեց գիտական աշխարհում նրա տպագրությունից (1) անմիջապես հետո (2): Ճիշտ է, իր բովանդակությամբ այդ հուշարձանը ոչ մի նոր բան չի ներկայացնում, քանզի դրանում ընդգրկված դրվագները, հազվագյուտ բացառությամբ, հայտնի էին ուրիշ ձեռագիր հավաքածուներից, բայց և այնպես այն կարևոր է հենց որպես հավաքական աշխատություն: Այստեղ մենք տեսնում ենք, թե ինչ վավերագրեր, ինչ երկեր են հայերի կողմից համարվել առավել հեղինակավոր ու վճռորոշ՝ եկեղեցական դավանաբանության բարդ հարցերը մեկնաբանելիս:

Քննադատությունը, թվում էր, պետք է անդրադառնար հիշյալ ժողովածուին ամենից առաջ որպես այդպիսին, անմիջական խնդիր ունենալով որոշել նրա նախնական ծավալը և հետևել նրա հետագա աճին: Իրական տեսքի պարզաբանումով, կպարզվեին նաև ժողովածուն կազմողի խնդիրը և մերձավորագույն նպատակը, իսկ դա կնպաստեր լավագույնս ըմբռնելու շատ վիճելի դրվագներ կամ նրանց առանձին մասեր: Հայկական դավանաբանությունը, ինչպես նաև եկեղեցական և ընդհանրապես հասարակական մտքի ուրիշ դրսևորումներ, այնպիսի հարթ ու ուղիղ ճանապարհով չի ընթացել, ինչպես որ այն պատկերացնում են հայոց եկեղեցականության հին ու նոր ջատագովները: Այստեղ էլ են տեղի ունեցել ոլորապատյուտներ ու բեկումներ, և առավել, քան որևէ մեկ այլ բնագավառում: Հետագա դարերի տրամադրություններն ու միտումները հաճախ են արտացոլվել վաղուց ի վեր անցած-գնացած ժամանակների իրերի դրության վրա, և հայրենի բարեպաշտության նախանձախնդիրը դիտավորյալ կամ անգիտակցաբար ուղղումներ է մտցրել հնության մեջ, նորովի հասկանալով, ուստի և աղավաղելով հինը:

«Գիրք թղթոցը» չի խուսափել այդ ճակատագրից. այն ոչ միայն աճել է ըստ ծավալի, այլև դրա առանձին հոդվածներ գերծ չեն մնացել կողմնակի ձեռքերի միջամտությունից: Նախնական ծավալի հարցը լուծվում է առանց դժվարության: Կոմիտաս կաթողիկոսի հավատի մասին գրվածքի վերջում

պահպանված գրառումն այն մասին, որ «Գրիգոր Վկայասերի ձեռագիրն ավարտվում է այստեղ»¹ պետք է հասկացվի ոչ թե այն իմաստով, իհարկե, որ հայրենի դպրության նշանավոր երկրպագուն իր տրամադրության տակ ունեցել է «Գիրք թղթոցի» պակասավոր ձեռագիր: Այդ գրառումը նշանակում է, որ Գրիգորի օրոք դեռևս մեր ժողովածուն ազատ է եղել Կոմիտասի նշված գրվածքից հետո եկող բոլոր հետագա հոդվածներից: Ինչ վերաբերում է ժողովածուի սկզբում տեղադրված դրվագներին, ապա դրանցից Սահակի և Պրոկղի գրագրությունը հազիվ թե վերաբերի սկզբնական խմբագրության կազմին. իսկ երկու քրիստոսաբանական կշռադատությունները, որոնք վերաբերում են Մովսեսին և Հովհաննիս, անկասկած, ավելի ուշ են մուծվել ժողովածուի մեջ: Նշված մասերը բացառելով, «Գիրք թղթոցում» մնում են վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Հայոց եկեղեցու հարաբերություններին երկու հարևան եկեղեցիների՝ ասորականի և վրացականի, հետ: Այդ վավերագրերում քննարկվում են հայկական դավանաբանության զարգացման պատմության մեջ երկու՝ մեկը մյուսին հաջորդող պահ՝ պայքարը նեստորականության դեմ և պայքարը քաղկեդոնականության դեմ:

Կարելի՞ է արդյոք վստահել այդ վավերագրերին: Արդյո՞ք դրանք ժողովական հեղինակություն վայելող վավերական այն սահմանումներն են, որոնց հավակնությունը ունեն: Մանրակրկիտ դիտարկումները որոշ դեպքերում հանգեցնում են հուսախաբությունների և հարկադրում են վերաբերվել դրանց հարկ եղած զգուշությամբ:

Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ մեր ժողովածուում եղած վավերագրերից շատ կարևոր են երկու ուղերձ: Դրանք երկուսն էլ, առավել հնագույնները, ծագել են Բաբկեն [Ա Ոթմսեցի] կաթողիկոսի օրոք կայացած Դվինի առաջին ժողովից, և երկուսն էլ ուղղված են ասորական կամ, ավելի ճիշտ, պարսից հավատակիցներին: Երկրորդ ուղերձում հիշատակվում է Քերստն քաղաքի ոմն եպիսկոպոս՝ Ամպելիոս անունով: Այդ եպիսկոպոսի անձնավորությունը առայժմ հայտնի չէ այլ աղբյուրներից: Չգիտես ինչու, հետազոտողները լռելյայն շրջանցում են նրան: Այն աշխատություններում, որտեղ քննարկվում են հայ-ասորական հարաբերությունները ըստ մեր հուշարձանի տվյալների, հիշյալ անձնավորությունը պարզապես անտեսվում է²: Մինչդեռ եպիսկոպոսի անձնավոր-

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 219:

² Հարցի վերաբերյալ հատուկ աշխատության հեղինակ Ե. Տեր-Մինասյանը ոչ մի խոսք չի ասում Ամպելիոսի մասին և իր աշխատության հավելվածում, որտեղ տրվում են Բաբկենի առաջին ուղերձի և հետագա գրագրության թարգմանությունները, նա բաց է թողնում երկրորդ մեզ հետաքրքրող ուղերձը («Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts». Leipzig, 1904).

րության բացահայտումը, որի հեղինակությունը վկայակոչում են հայոց հոգևոր պետերը, կարող էր լույս սփռել քննարկվող ուղերձի էության վրա:

Երկրորդ ուղերձը, առաջինի պես, հետևանք է պարսից քրիստոնյաների կողմից հայերին ուղղված դիմումի և գրված է հակոբիկյան երեց Սիմեոնի երկրորդ անգամ հայանվելու առիթով՝ նույն հակաքրիստոնական առաքելությանը: Հայոց եկեղեցաժողովը կաթողիկոսի գլխավորությամբ երկրորդ անգամ հանդես է գալիս հակոբիկյանների պաշտպանությամբ նեստորականության դեմ նրանց պայքարում, և, դատապարտելով, համաձայն «Նիկեայի ժողովի» որոշման, Նեստորի և նրա հետևորդների սուտ ուսմունքը, դիմում է մեծն Ամպելիոսի հեղինակությանը.

«Եւ փախչիմք ուրացեալ զ Դ Քաղկեդոնիս ստութիւն Նեստորի և այլոցն մնանից, զոր գիտենք կեղծաւորութեամբ փախուցեալ ի հեթանոսութենէ և ի հրեական մոլութենէ, և զնոյն խոստովանին զհեթանոսութիւն, միանգամայն և զհրեութիւն, <ի> պատրել ի մոլորութիւն զմիտս ամենեղաց՝ որ է տգիտաց, վրիպեցուցանելով ի ճանապարհէ զկոյրս, որով սահմանեցաւ ի սրբոյ Հոգւոյն մարգարէիւն հատուցումն նոցին, զոր<ս> սուրբ հարքն միաբանութեամբ իւրեանց ի Նիկեա յամոքիմանեալ խզեցին զընթացս չար խորհրդոց նոցա, ի սրբոց գրոց նգովելով զՆեստորիոս և <զ>Արիոս և զԴիոդորոս և զԹէոդորեոս և զԵւտիքոս և զՊաւղոս Սամուսացի, և զմնանս նոցին, որ խառնակութիւն զանգուածոյ զմարդանալն Քրիստոսի ասել իշխեցին, իբրև զլկ մարդ, ո՛չ կատարեալ Աստուած ի մարմնի կատարելում:

Չոր և մեծն Ամպելիս եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի, ճշմարիտ հաւատոյ սիրաւոյ և սպասաւոր, գրեաց ճշտիւ ճշմարտապէս, յորում փութացեալ ոչ վերջացաւ: Նմին գրոյ նախանձաւոր լեալ երէցն բարեպաշտ Անատոլիս Կոստանդինուպոլսի, վկայեալ սրբոյ եպիսկոպոսի Ամպելի գրոյ, յաւելումած սրբոյ Երրորդութեանն ոչ զհտացեալ՝ զ Դ սրբոյ կուսէն զծնունդն Որդւոյ, այլ զնոյն ինքն Աստուած և Բան մարդացեալ անախտաբար մնաց նոյն, որ յառաջ քան զյաւիտեանս երկրպագի ընդ Հաւր և ընդ սուրբ Հոգւոյն:

[Ճշմարտապէս գրեաց սուրբ քահանայապետն Քերսովնացոց Ամպելիս, հանդերձ երկուտասան գլխովք Կիրողի եպիսկոպոսի երանելոյ. ի նոյն յարելով և զթուղթն Չեմոնի բարեբանելոյ թագաւորին Հոռոմոց, ստուգութեամբ վկայեաց երէցն աստուածասէր Անատոլիս»¹:

Ուղերձի վերջում կարդում ենք.

«Եվ վասն թղթոյն սրբոյ Ամպելի եպիսկոպոսի, և Անատոլեայ [երեցու], հրամայեցաք աստ գրել»²:

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 49:

² Անդ, էջ 51:

Այդ նշումի իմաստը, ըստ երևույթին, այն է, որ ուղերձին կից հղվում են նաև Ամսելիոս եպիսկոպոսի և Անատոլիոս երեցի մամակների պատճենները:

Սույն վավերագրերով զբաղվող գիտնականները, կրկնում ենք, ուշադրություն չեն դարձրել այստեղ հիշատակվող անձնավորությունների վրա և նեղություն չեն կրել պարզելու նրանց ինքնությունը: Համապատասխան գրականության մեջ մեր փնտրտուքը չհանգեցրեց դրական արդյունքների: Պետք է ենթադրել, որ այդ անձնավորությունները, որոնց վկայակոչում են հայոց հոգևոր պետերը, իրենց հեղինակությամբ հայտնի էին ոչ միայն հայերին, այլև նրանց հակառակորդներին: Նրանք պետք է բարձր հռչակ վայելեին եկեղեցական աշխարհում ընդհանրապես, որպեսզի նրանց վկայակոչումը որևէ կշիռ ունենար այսքան սուր և վիճելի մի հարցում: Եթե Ամսելիոսը և Անատոլիոսը լինեին տեղական գործիչների թվից, ապա կարելի էր ենթադրել նրանց հանրահայտ լինելը գոնե իրենց բնակավայրերում, լիովին անձանոթ լինելով հանդերձ հայրենի սահմաններից դուրս: Բայց Ամսելիոսը անվանվում է Քերսոնի եպիսկոպոս. ուստի, նա գործում էր հայկական աշխարհից հեռու. իսկ եթե հայերը հենվում են նրա հեղինակության վրա, ապա համեմայն դեպս հայերը չեն նրա փառքի ստեղծողները և միայն նրանք չեն նրա գիտելիքների գնահատողները: Ակնհայտ է, որ Ամսելիոսը այն անձանցից է, որոնք անուն են հանել ընդհանուր եկեղեցական կյանքի թատերաբեմում: Ո՞վ կարող էր լինել նա:

Քերսոն քաղաքի անունը կարող է ծառայել իբրև մի ընդհանուր կետ, որը հարազատացնում է փնտրվող եպիսկոպոսին Քերսոնի նշանավոր վտարանդու՝ Տիմոթեոսի, հետ: Ականավոր մարտնչող, միաբնակության սյուն Դիոսկորոսի զինակից, վերջինիս մահից հետո նա կանգնեց ի պաշտպանություն նրա ուսմունքի՝ հավատարիմ հետևորդի կրքոտությամբ: Թե կյանքի ինչ փոթորիկներ ու ցնցումներ ապրեց նա իր անկումության պատճառով, քաջ հայտնի է նրա կենսագրությունից: Կոստանդնուպոլսի եկեղեցին տեսնում էր վտանգավոր հակառակորդի և ահեղ թշնամու ի դեմս Տիմոթեոսի և դրա համար զինվեց նրա դեմ պայքարի ու հալածանքների բոլոր միջոցներով, ընդհուպ մինչև նրա՝ կայսեր հրամանով վտարվելը: Գեներադիոս պատրիարքի օրոք նա իր ուսուցչի Դիոսկորոսի նման արտրվեց Գանգրա¹, բայց թշնամիները չբավարարվեցին դրանով, և, որպեսզի վերջնականապես կասեցնեն նրա ազդեցությունը եկեղեցական կյանքի վրա, Գանգրայից նետեցին հեռավոր Քերսոն, «մի երկրամաս, որ բնակեցված էր բարբարոսներով և անկիրթ մարդկանցով»²: Աքսորում Տիմոթեոսը

¹ «The Syriac chronicle known as that of Zachariah of Mitylene», IV, 7, p. 74.

² Անդ, IV, 11, էջ 79:

ամբողջապես տրվեց գրական գործունեության. իր անձնական ու գաղափարական հակառակորդների դեմ պայքարի այլ միջոցներ չունենալով, նա հանդես էր գալիս նրանց դեմ գրելով: Նրա աշխատություններից մեկը և, ըստ երևույթին, գլխավորը, «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», հնում թարգմանվել էր հայերեն և վերջերս հրատարակվեց շնորհիվ Էջմիածնի միաբանության երկու գիտնական միաբանների ջանքերի¹:

Թե ինչ նշանակություն ունեն Տիմոթեոսի նշված աշխատությունը հայ եկեղեցական կյանքում, բավարար չափով շեշտված է նրա հրատարակիչների կողմից առաջաբանում: Այդ կատաղի հակաքաղկեդոնականի ազդեցությունը Հայոց եկեղեցու գործիչների ու գրողների վրա պարզաբանելը մի հարց է, որ հատուկ հետազոտություն է պահանջում: Համենայն դեպս, անժխտելի է, որ հայկական ուղղափառության մշակման ժամանակաշրջանում հայոց եկեղեցական միտքը գտնվում էր Տիմոթեոսի գաղափարների ուժեղ ճնշման տակ (3): Նրա աշխատությունը փաստարկների անսպառ աղբյուր է Քաղկեդոնի ժողովի դեմ. այս երկին էին դիմում հայ դավանաբանները վկայակոչելով այս կամ այն եկեղեցական հորը և հաճախ նրանց գիտեին միայն ըստ Տիմոթեոսի: Ահա թե ինչու մեզ թվում է, որ խնդրո առարկա Ամպելիոս եպիսկոպոսի անվան տակ թաքցնված է Տիմոթեոսի անձնավորությունը: Հետաքրքիր է, որ Ամպելիոսը ուղերձում անվանված է Մեծ: Ինչպես հայտնի է, Տիմոթեոսն իր գործունեությամբ այնպիսի նշանակություն էր ձեռք բերել ժամանակակիցների աչքում, որ արժանացել էր Մեծ մականվան²: Քերստնացի մակդիրը, ինչպես նաև Անատոլիոս երեցի անունը մեզ ուղղում են Տիմոթեոսի կողմը՝ Ամպելիոսի անձնավորությունը փնտրելիս: Այստեղ հիշատակվող Անատոլիոսը, անշուշտ, այն երեցն է, որը Տիմոթեոսի հետ միասին գտնվում էր Դիոսկորոսի մոտ Եփեսոսի ժողովում, և որի մասին Տիմոթեոսը հետևյալ կերպ է արտահայտվում իր աշխատության մեջ:

«Նոյն արիմակ և որք առ երկրորդաւն յԵփեսոս ժողովովն, պետաւորելով այսմիկ երիցս երանելոյ հաւր մերոյ և եպիսկոպոսապետի և խոստովանողի Դիոսկորոսի, ընդ որում առընթեր էաք յայնժամ ես իսկ և երանելի իմ եղբայր Անատողիոս երեցն»³:

¹«Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», Կարապետ վ. և Երվանդ վ., Էջմիածին, 1908:

² «The Syriac chronicle», IV, 1, 4, pp. 22, 63 և այլն:

³ «Տիմոթեոսի հակաճառութիւն...», էջ 35:

Այս խոսքերից երևում է, որ Անատոլիոսը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ իր՝ Տիմոթեոսի հարազատ եղբայրը: Չաքարիայի մոտ պահպանված իր մամակներից մեկում նույնպես Տիմոթեոսը հիշատակում է Անատոլիոս երեցին և անվանում է նրան իր եղբայր¹:

Եվ այդպես, եթե մեծ եպիսկոպոսի տակ պետք է հասկանալ Տիմոթեոսին, ապա ինչո՞ւ է նա կրում Ամպելիոս անվանումը: Ճիշտ է, մեր տեքստը շատ եղծված է, բայց հազիվ թե հնարավոր լինի սրբագրությանը Ամպելիոսը վերածել Տիմոթեոսի: Ըստ երևույթին, այստեղ աղավաղում է տեղի ունեցել թյուրիմացության հողի վրա:

«Գիրք թղթոցում» կա Պետրոս Ալեքսանդրիացու գրագրությունը Ակակիոս Կոստանդնուպոլսեցու հետ: Նամակներից մեկում (Պետրոսից առ Ակակիոս), ի միջի այլոց, խրատներ ենք կարդում այն մասին, որ սուրբ պատարագի ժամանակ ինչ-որ հերետիկոսների փոխարեն հարկ է ուրիշ անուններ հիշատակել:

«Յորժամ առնիցես զպատարագս նոցա, այսինքն Մարկիանոսի և Պողոթերայ ամպարիշտ թագաւորաց և Պեղինեայ և Անտեղիսեայ և Գնադիսեայ, որ յառաջ քան զքեզ եպիսկոպոսք էին հերետիկոսք, և Շմաւոնի երիցու վանականի... Այսուհետև փոխանակ Պեղինէի եպիսկոպոսի հերետիկոսի մատո զպատարագն քո առաջի Աստուածութեանն վասն Դեոսկոբոսի հայրապետի որ էր յԱղէքսանդրիա, այն որ վկայեաց յաւուրս Մարկիանոսի թագաւորի հերետիկոսի: Եւ փոխանակ Անտեղիսեայ եպիսկոպոսի հերետիկոսի արա զպատարագն երանելոյն Թէոդոսի եպիսկոպոսի Երուսաղէմի... Եւ փոխանակ Գնադիոսի եպիսկոպոսի հերետիկոսի, արա՛ զպատարագն երանելոյն Տիմոթեոսի հաւատարիմ Հաւր մերում հայրապետի Աղէքսանդրացոյ: Եւ փոխանակ Շմաւոնի վանաց երիցու հերետիկոսի արա զպատարագն երանելի եղբաւրն Տիմոթեոսի այսինքն Անտեղիս երիցու, այն որ վկայեաց ի Գանգրա յաւուրս Լևոնի արքայի հերետիկոսի»²:

¹ «The Syriac chronicle», IV, 12, p. 96. V, 4, էջ 111-ում պատմվում է այն մասին, որ Տիմոթեոսը փոխադրել է Դիոսկոբոսի և «իր եղբայր Անատոլիոսի» («of Anatolius his brother») անունները: Չաքարիայի աշխատության անգլերեն թարգմանիչը անձնական անունների ցանկում մուծում է «Anatolius, brother of Dioscorus» և վկայակոչում է այդ տեղը: Մինչդեռ էջ 111-ում հիշատակվող Անատոլիոսը միևնույն անձն է նրա հետ, որի մասին խոսվում է էջ 96-ում, և նա Տիմոթեոսի և ոչ թե Դիոսկոբոսի եղբայրն է: Անատոլիոսի, Տիմոթեոսի եղբոր մասին հիշատակություն կա նաև հայտնի անամուն «Կայսերք Հռովմոց» ժամանակագրության մեջ՝ հրատարակված Վենետիկում՝ «Անանուն ժամանակագրութիւն յօրինեալ յէ դարոս», 1904, էջ 66, 67:

² «Գիրք թղթոց», էջ 259:

Այդ վավերագիրը հայերեն թարգմանված է ասորերենից, ինչպես պարզ է դառնում հատուկ անունների ընթերցումից և տառադարձումից՝ Պողոքերա Pulcheria, Պելին - եայ Flavianus, Անտեղիս - եայ Anatolius, Գնադիս - այ Gennadius, Ընաուն Simeon. Պետրոս պատրիարքը առաջարկում է քվարկված անձանց փոխարեն մեծարել Դիոսկորոսի՝ Ալեքսանդրիայի պատրիարքի, Թեոդոսիոսի՝ Երուսաղեմի եպիսկոպոսի, Տիմոթեոս Ալեքսանդրիացու և «երանելի եղբարն Տիմոթեոսի, այսինքն՝ Անատոլիոս երիցու, այն որ վկայեաց ի Գանգրա յաուրս Լևոնի արքայի հերետիկոսի» հիշատակը:

Այստեղ վկայություն ունենք, որ Տիմոթեոսը Անատոլիոս անունով եղբայր ուներ: Մենք տեսնում ենք նաև, որ Անատոլիոս անունը տառադարձվում է ասորերենից հայերեն Անտեղիս ձևով: Վերադառնալով մեզ զբաղեցնող անձանոթ Ամպելիս անուն պարունակող բնագրին, մենք կարող ենք խնդրո առարկա Ամպելիսի մեջ տեսնել Անատոլիոս անվան ասորական տառադարձումը: Այնուհետև, հարկ է ենթադրել, որ սկզբնապես տեքստում չի նշվել Քերսոն քաղաքի եպիսկոպոսի անունը, այլ ընթերցվել է «մեծ եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի», որով հասկացվում էր բոլորին հայտնի միաբնակության ջատագով Տիմոթեոսը: Ամպելիս անունը (Անտեղիս-ից), որը կողմնակի ձեռքով գրառված է լուսանցքում որպես մեկնաբանություն կամ համարժեք Անատոլիս անվան, հետագայում մուծված էր տեքստի մեջ, ընդորում այն սխալմամբ վերագրված է Քերսոնի եպիսկոպոսին, մի սխալ, որն առավել քան հասկանալի է, քանի որ եպիսկոպոսի անունը տեքստում չի եղել և ենթադրվել է, որ պատահաբար բաց թողնված անունը նշվել է լուսանցքում: Քննարկվող հատվածում Ամպելիսը հանդիպում է մի քանի անգամ, բոլոր դեպքերն էլ միատեսակ կերպով հարազատ չեն, ընդմիջարկված են: Որ ուղերձի տեքստն ընդհանրապես աղավաղված է, երևում է այն բանից, որ հատվածի Ամպելիոսին վերաբերող վերջին արտահայտությունը՝ «Ճշմարտապես գրեաց» մինչև «աստուածասէր Անատոլիոս»՝ նախորդի պարզ կրկնությունն է որոշ բացահայտորեն ժամանակավրեպային բնույթի հավելումով: Այդ բառերի իմաստով, Ամպելիոսի նամակին Անատոլիոսը կցել է Չենոն կայսեր հրովարտակը՝ «ի նոյն յարելով և զբուրթն Չենոնի բարեբանելոյ թագաւորին Հռոմոնց»:

Բայց Անատոլիոսը ապրել և մահացել է Չենոնի նախորդ Լևոն կայսեր օրոք, իսկ Ամպելիոսը, եթե ճիշտ ենք նրան նույնացնում Տիմոթեոսի հետ, ավելի վաղ, մինչև Չենոնի հրովարտակի դուրս գալը: Մենք ենթադրում ենք, որ եթե ոչ ամբողջ նշված արտահայտությունը, ապա համենայն դեպս Չենոնի հրովարտակին վերաբերող խոսքերը հարկ է համարել ուշ ընդմիջարկում:

Մեր նկատած ժամանակավրեպությունը կարող է ուղղվել մեր դրույթի դեմ. եթե Ամպելիոսը և Անատոլիոսը գիտեն Չենոնի հրովարտակը, ապա մեր կռահումը նրանց նույնության մասին Տիմոթեոսի և Անատոլիոսի հետ, կորցնում է ոտքի տակի հողը, քանի որ այդ անձնավորությունները մահացել են մինչև Չենոնը: Բայց բանն այն է, որ քննարկվող ուղերձը ընդհանրապես է կրում Տիմոթեոսի ազդեցությունը, անկախ Ամպելիոսի անձնավորության հարցից: Բուն ուղերձում վկայակոչվում են եկեղեցու մի շարք հայրեր, հենց նրանք, ովքեր կազմում են Տիմոթեոսի փաստարկումների և պաշտպանության հիմքը ոչ միայն նրա հրատարակած կոթողային երկում, այլև նրա առանձին նամակներում, որոնք մեզ են հասել Չաքարիա Միտիլենացու միջոցով: Աքսոքից Տիմոթեոսը խիստ շատ էր գրում Քաղկեդոնի ժողովի և Լևոնի տոմարի դեմ և ուղարկում բոլոր կողմերը: Հնարավոր է, որ դրանցից էլ կազմվել է «Հակաճառութիւնը»: Նա հետապնդում էր նեստորականներին, բայց չէր խնայում նաև եվտիքեականներին: Մի նամակում, որն ուղղված է նրանց դեմ և պահպանվել է Չաքարիայի մոտ, Տիմոթեոսը քաղվածքներ է բերում «Աթանասիոսից, Հուլիոս Հռոմեացուց, Գրիգորիոս Հրաշագործից, Բարսեղ Կեսարացուց, Գրիգոր Նյուսացուց, Գրիգոր Նազիազանցուց, Հովհանն Ոսկեբերանից, Ամբրոսիոսից, Թեոփիլոս Ալեքսանդրիացուց և Կյուրեղից»¹: Բոլոր այդ անունները հերթով թվարկվում են նաև մեր վավերագրում՝ Իզմատիոս, Աթանասիոս, Բարսեղ Կապադովկիացի, Գրիգոր Մեծ, երկու մյուս Գրիգորները (Նյուսացին և Նազիազանցին), Հուլիոս, Ամբրոսիոս, Հովհանն, Ատտիկոս, Թեոփիլոս, Կյուրեղ, Պրոկղ և Արիստակես:

Տիմոթեոսի հիշյալ նամակում ի միջի այլոց մի քաղվածք կա Աթանասիոսի Էպիկտետոսին հղված թղթից, որում մեկնաբանվում է հենց «յաւելյուածի» հարցը: Նեստորական ըմբռնմամբ, այսինքն՝ Քրիստոսի մարմնի Բանի հետ միանման բնություն ունենալը չընդունելով, երրորդության մասին հասկացությունը վերանում է, քանզի եթե Բանի մարմինը խորթ է Աստծու բնությանը, դրանով իսկ նա մի տեսակ հավելված է դառնում Երրորդությանը, և դրա հետևանքով ստացվում է ոչ թե Երրորդություն, այլ, մարմնի հավելվածով, չորրորդություն: Բուն այդ հասկացությունը արտահայտում է հայերեն «յաւելյուած» բառը, որի դեմ առարկում է մեզ զբաղեցնող վավերագիրը, պնդելով, որ «Ամպելիոսը և Անատոլիոսը Մարիամից ծնված Որդուն չէին համարում հավելված Երրորդությանը, այլ նույն ինքն Աստված և Բան մարդացեալ»:

¹ «The Syriac chronicle», IV, p. 85.

Ճիշտ է արդյոք, որ քննարկվող թուղթը ներծծված է Տիմոթեոսի ազդեցությամբ, և եթե ճիշտ է, ապա արդյո՞ք այն բխում է Տիմոթեոսի այժմ հրատարակված երկից, թե՞ նրա որևէ մեկ ուրիշ երկասիրությունից, որը եղել է գրաբար թարգմանությամբ: Մրանք հարցեր են, որոնց ճիշտ լուսաբանումը կարևոր է ոչ միայն տվյալ թղթի համար, այլև ունի պատմագրական մեծ հետաքրքրություն: Հայերի ուղարկած թղթին կցված է եղել, ինչպես հռչակում են եզրափակիչ խոսքերը, Ամպելիոսի և Անատոլիոսի նամակը: Եթե այդ նամակի տակ նկատի ունենանք այդ անձանց որևէ մեկ այլ, մեզ չհասած երկասիրություն, ապա մեր հարուցած հարցը նշանակալիորեն կհստակեցվի: Բայց եթե խոսքը գնում է Տիմոթեոսի հայտնի աշխատության որևէ մի գլխի և ընդհանրապես դրա՝ այս կամ այն ձևով ազդելու մասին, ապա այնժամ թղթի՝ Ամպելիոսին և Անատոլիոսին վերաբերող մասերը, եթե ոչ ամբողջ թուղթը, այլևս իրենց նկատմամբ վստահություն չեն ներշնչում: Նրանք չեն կարող ճանաչվել գրական առումով հարազատ, քանի որ Տիմոթեոսի հիշյալ երկասիրության երևան գալը հայերեն թարգմանությամբ վերաբերում է ոչ միայն Բաբկեն կաթողիկոսից, այլև Ներսես կաթողիկոսից հետո ընկած ժամանակաշրջանին: Տիմոթեոսի հրատարակիչները ենթադրում են, որ «Հակաճառութիւնը» թարգմանված է հայերեն 555 թվականի Դվինի երկրորդ ժողովի ժամանակ: Էջմիածնի միաբանության անդամ Միաբանը [Գ. Տեր-Սկրչյան] հնարավոր է գտնում թարգմանությունը հասցնել 486 թվականին: Ամպելիոսի անձնավորության և Բաբկենի թղթի վրա Տիմոթեոսի ազդեցության մասին մեր դատողությունները կարծես թե ընդառաջում են Միաբանի տեսակետին և կարող էին ամրապնդել նրա եզրակացությունները: Միաբանի կարծիքը, սակայն, անընդունելի է, և ոչ այն պատճառով, որ հիմնված է մեկ տոմարական տվյալի վրա, ընդորում կասկածելի արժեք ներկայացնող (4), այլ գլխավորապես այն պատճառով, որ այն ոչ լիովին է համապատասխանում այն արդյունքներին, որոնց հասել է գիտական հայագիտությունը վերջին տասնամյակներին հայկական դպրության վաղ շրջանի գրական ուղղությունների ու դպրոցների ուսումնասիրության բնագավառում: Հունաբան թարգմանական գրականության արդյունքների մեջ այնպիսի մի բնորոշ աշխատություն, որպիսին է Տիմոթեոսի թարգմանությունը, չէր կարող ելնել ոչ միայն մինչև V դարի վերջը, ինչպես կարծում է Միաբանը, այլև նույնիսկ VI դարի կեսը պետք է ընդունել որպես փոքր ինչ վաղ, հակառակ գիտական հրատարակիչների՝ Կարապետ և Երվանդ վարդապետների պնդման: Մեր կշռադատումներով, որոնց մասին մենք կխոսենք մեկ ուրիշ անգամ, Տիմոթեոսի առկա թարգմանությունը ելնում է VI-VII դարերի սահմանաժրում հայկական ուղղափառության նշանավոր պաշտպան

Վրթանեսի շրջանակից: Այդ հիման վրա մենք ենթադրում ենք, որ Ամպելիոսի մասին մեզ հետաքրքրող հատվածը քրթի մեջ կարող էր մուծվել նշված ժամանակաշրջանից հետո: Մեզ հասած տեսքով Բարկենի ոչ միայն երկրորդ, այլև առաջին քուրթը չեն ներկայացնում նախասկզբնական խմբագրության հարազատ բնագիր: Առաջին քրթի վերաբերյալ մենք գիտենք, որ ժողովին մասնակցում էին նաև վրաց և աղվանից եպիսկոպոսները. սակայն առկա խմբագրության մեջ նրանց ստորագրությունը չկա: Արրահամ կաթողիկոսի հստակ վկայությամբ քրթի հայերեն բնագիրը ոչնչացվել է հայոց 572 թվականի ապստամբության ժամանակ, և հայերը ստիպված են եղել թարգմանել այն հունարեն պատճենից, որը գտնվելիս է եղել Ուրիայում: Կյուրիոնին ուղղված նամակում հիշյալ կաթողիկոսը, առաջարկելով Բարկենի օրոք տեղի ունեցած ժողովի նիստերին մասնակցած և հայերի հետ միասին Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը մերժած վրաց եպիսկոպոսների ցուցակը, ավելացնում է. «Եւ զի պայման մամակն՝ որ հայերէն գրով էր, յապստամբութեանն կորեաւ, և թարգմանեցաւ այս յՈւրիայ քաղաքի ի հռոմ գրով. քանզի և նոքա ունէին ի մէջ. և ստոյգ և սուրբ, որպէս արժան էր, չկարացին թարգմանել, զի են որ քաջ յայտնի են եպիսկոպոսացոյ և եպիսկոպոսարանացն անուանք, և են որ կարի ի ծածուկ և այլաձև: Բայց թէ կամիք անուամբք եպիսկոպոսացն և յաջորդաւք տեղեացն և այլաձև անուամբք եպիսկոպոսացոյ՝ որպէս գրեալ են, կարէք զստոյգ անուանս եպիսկոպոսարանացն գտանել. և զայլոցն ևս, քանզի և մեք զմերս, այդ տարագու մարթացաք գտանել, և մանաւանդ թէ զպայման մամակն իսկ գտանիցէք գրով ճերով»¹:

Այդ արտակարգ արժեքավոր հայտնությունը բավական է, որպեսզի համոզվել նրանում, որ առաջին ժողովի գործունեությունից պահպանված փաստաթղթերը չեն հառնում մինչև ժողովի իսկական արձանագրական ակտերը, և պատմական արժեք ունեն այնքանով, որքանով որ թարգմանություններ են պատճենից:

Հետաքրքիր է նշել, որ արդեն Արրահամ [կաթողիկոսի] ժամանակներում, այսինքն՝ մեկ դար անցած Դ-վինի ժողովից, ժողովի զբաղմունքի բուն առարկան արդեն հասցրել էր մթազնել սերունդների գիտակցության մեջ, և հականեստորականությունը արդեն հավասարազոր էր դարձել քաղկեդոնական ըմբռնմանը: Արրահամի կարծիքով, ժողովը մերժել էր Քաղկեդոնի ժողովը և Լևոնի տոմարը, մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ ժողովը բացառապես ուղղված էր նեստորականության դեմ: Արրահամի օրոք պահի շահագրգռությունը՝ պայքարն էր կայսերական եկեղեցու դեմ. և բնական է,

¹ «Գիրք քրթոց», էջ 183:

որ պայքարի մեջ ընդգրկված մարդիկ իրենց ոչ վաղ նախորդների գործերը դիտում էին ընթացիկ կյանքի պայմանների տեսանկյունից և երանգավորում էին դրանք ժամանակի թելադրած գույներով: Ահա այդ պայմանները, այդ տրամադրություններն էլ կազմեցին այն հողը, որի վրա էլ տեղի ունեցան մեր ենթադրած ընդմիջարկումները Բարկենի թղթում: Ամբողջ թղթի հարազատությունը կասկածի ենթարկելու հիմք չկա: Դավանաբանական առումով մի շատ բնորոշ դարձվածք Բարկենի թղթից բառացիորեն կրկնվում է ասորիներին հղած Ներսես [Բ Բագրևանդեցի] կաթողիկոսի պատասխան թղթում:

«Եւ երկրպագենք հանդերձ Աստուածութեամբն զմարմնաւորութիւնն, և հանդերձ մարմնաւորութեամբն զԱստուածութիւնն»¹, համեմատիր.

«Երկրպագենք և փառաւորենք զԱստուածութիւնն հանդերձ մարմնաւորութեամբն, և զմարմնաւորութիւնն հանդերձ Աստուածութեամբն»²:

Այդ դավանաբանական բանաձևը անվիճելիորեն Ներսեսը վերցրել է Բարկենի մեր քննարկած թղթից: Ներսեսը, մեր կարծիքով, իր թղթակցության մեջ երևան չի բերում ծանոթություն Տիմոթեոսի հետ. տեղեկությունն այն մասին, որ նրա օրոք է Տիմոթեոսի գիրքը հայերեն թարգմանվել, արդեն դրանով իսկ վստահության արժանի չէ: Բայց անկախ այդ հարցից, անկախ այն բանից, ծանոթ է եղել Ներսեսը Տիմոթեոսի գրքին, թե ոչ, նա չէր զանց առնի, Բարկենի թղթից օգտվելիս, վկայակոչել Ամպելիոսին և Անատոլիոսին, եթե նրանց անունները լինեին նրա օգտագործած թղթում:

Ամբողջ շարադրանքը մեզ հիմք է տալիս կասկածի տակ առնելու Ամպելիոսի և Անատոլիոսի մասին հատվածը:

¹ «Գիրք թղթոց», էջ 48-49:

² ԱճՊ, էջ 56:

**«ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»
ՍԵՔՆՈՍԻ ԵՐԿՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ԱՂԵՐՄՆԵՐԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԵՎ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ
ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

«Հայոց նախնական պատմությունը» կամ այսպես կոչված Անանունի պատմությունը, շնայած դրան նվիրված նշանակալի թվով հետազոտություններին (1), դեռևս շարունակում է առեղծված մնալ հայ բանասիրության համար: Դրա բացահայտումը հիմնական հետաքրքրություն ունի, հատկապես այժմ, Մովսես Խորենացու հարցում Անանունի վճռական նշանակության իմաստով: Գիտնականներին չի հաջողվել իրական լույսի ներքո մեկնաբանել «Նախնական պատմությունը» և որսալ դրա իսկական առնչակցությունը Խորենացու վերաբերմամբ գլխավորապես այն պատճառով, որ նրանք շրջանցել են բնագրի հարկ եղած քննադատության հարցը, որը պետք է նախորդեր ամեն մի այլ քննադատության: Հանգուցյալ Զ. Պատկանովը այնպիսի վճռական եղանակով էր արտահայտվել Անանունի մասին (2), որ էական մասերում նրա կարծիքի ստուգումը երկար ժամանակ ավելորդ էր թվում: Նրա հայացքներն Անանունի պատմության ծավալի և Սեբեոսի նկատմամբ դրա առնչության մասին հաջորդ քննադատներն ընդունեցին անվերապահորեն, դրանցից էին ելնում իրենց աշխատություններում հարցի վերաբերյալ անգամ առավել հանգամանալի և կարևոր աշխատությունների հեղինակները: Բայց Պատկանովի քննադատությունը, իր ամբողջ կտրակալությամբ հանդերձ, հետադիմական քայլ է Անանունի պատմության ուսումնասիրության մեջ: Դրա հետևանքով էլ նրա վրա հիմնված հետագա հետազոտություններն անբավարար են:

Ներկա հոդվածում ես փորձում եմ կատարել Սեբեոսի երկում գտնվող «Նախնական պատմություն» բնագրի նոր քննադատությունը և որոշել դրա առնչությունը Խորենացու և Փավստոսի հետ: Քանի որ այն կյանքի է կոչվել Մտ. Մալխասյանցի վերջերս լույս տեսած գրքույկի¹ կապակցությամբ, ուստի ավելորդ չէ մեր քննադատությանը ներկայացնել այդ հետաքրքրական էտյուդի վերլուծության հետ կապակցված:

Մտ. Մալխասյանցը պաշտպանում է այն տեսակետը, որի վրա

¹ Մտ. Մալխասյանց, Սեբեոսի պատմությունը և Մովսես Խորենացի, մատենագրական ուսումնասիրություն, Թիֆլիս, 1899:

կանգնած էին Անանունի դեռևս առաջին հետազոտողները (Թ. Միհրը- դատյանցը, Ա. Գարագաշյանը): Նրանք պնդում էին, որ «Նախնական պատմությունը» պատկանում է իրեն՝ Սեբեոսին, և որ երկրորդ գլխի վեր- նագրում հիշատակվող Ստեփանոս պատմիչը ուրիշ, Ասողիկից տարբեր անձնավորություն է, որն ապրել է մինչև VII դարը (3): Այդ կարծիքը, որը Պատկանովը մերժել է, Մալխասյանցը պաշտպանում է, ջանալով բոլորա- պատել այն նոր տվյալներով: Գրքույկի հեղինակը բաժանում է պ. Խա- լաթյանցի հիմնական դրույթը Անանունի և Սեբեոսի բառապաշարի և խոսքի կառուցվածքի միջև ապշեցուցիչ նմանության գոյության մասին: Բայց եզրակացություններում տարբերվելով Խալաթյանցից, նա հարում է Միհրըդատյանցին: Մալխասյանցը ճիշտ է դնում հարցը. եթե վերնագրում նշված պատմիչը մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, ապա մենք իրավունք ունենք սպասելու, որ երկրորդ գլխի բովանդակությունը քաղված է կամ Խորենացուց, կամ Ասողիկից, և կամ նրանց երկուսից: Այնուհետև վերլուծելով գլուխը, Մալխասյանցը գտնում է, որ պարթևական արքաների ցանկը գրեթե տառացիորեն Ասողիկի մոտ էլ կա. Մամիկոնյանների տոհմի ծագման մասին հատվածը երկու-երեք տողով հիշեցնում է Խորենացուն, իսկ մնացյալում այն գրավոր աղբյուր չունի, ըստ իրեն՝ հեղինակի հայ- տարարության: Ինչ վերաբերում է երկու համաժամանակացույց աղյուսակ- ներին, ապա դրանք չի կարելի քաղել ո՛չ Խորենացուց, ո՛չ Ստեփանոս Ասողիկից: Այստեղից եզրակացություն՝ Սեբեոսի Ստեփանոսը չունի ոչ մի ընդհանրություն X դարի հայտնի համանուն պատմիչի հետ, նա ուրիշ Ստեփանոս է, հենց այն, ով գրել է եկեղեցական ժամանակագրությունը, որից պահպանվել և մեզ է հասել միայն մի քանի թերթ¹: Հենց այդ հեղինակից է օգտվել Սեբեոսը, Մալխասյանցի կարծիքով, ժամանակա- գրությունը կազմելիս: Ենթադրվում է, որ առաջին աղյուսակը նա յուրացրել է Խորենացուց. այնուհետև, մինչև Հուստինիանոս I-ը, այն վերցրել է ժամա- նակագրության հեղինակից, իսկ մնացյալը, մինչև Մասանյան միապե- տության անկումը, անձամբ ինքն է կազմել իրրև ժամանակակից:

Այսպիսով Մալխասյանցը կարծում է, որ Խորենացու երկասիրության հետ Սեբեոսի ծանոթության փաստը ապացուցված է. հետևաբար, Խո- րենացին VII դարում արդեն հավաստի պատմիչի հռչակ ուներ:

Հենվելով Մալխասյանցի քննարկած տեքստին, հեշտությամբ կարելի է մերժել նրա դրույթները: Մալխասյանցը ճիշտ չէ բացահայտել այն առնչու- րյունը, որ ունի երկրորդ գլխի խորագիրը նրա բուն բովանդակության հետ:

Երկրորդ գլխի տեքստը երկու տեղ վնասված է: Մամիկոնյանների մասին

¹ «Արարատ», 1868, էջ 104-105՝ արտատպված են Մտ. Մալխասյանցի մոտ:

դրվագը ոչ մի կերպ չի կապվում արքաների ո՛չ նախորդ և ո՛չ էլ հետագա ցուցակի հետ: Այնհայտ է, որ այն իր տեղում չէ: Նրա իսկական տեղը, իմ կարծիքով, ներքևում՝ 13-րդ էջում է, այնտեղ, որտեղ խոսվում է Կոռնակի մասին¹: Եթե ուշադրություն դարձնենք հատվածի վերջին բառերի վրա՝ «յայսմանէ այն է սպարապետ», դժվար չէ համոզվել, որ հեղինակը խոսք է բացել Մամիկոնյանների ծագման մասին այդ նույն տոհմից ինչ-որ սպարապետի առիթով: Այս սպարապետը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ Կոռնակը՝ Խոսրով արքայի զորավարը, որի մասին խոսք է գնում հենց նոր նշված տեղում (էջ 13): Այստեղ նույնպես բնագիրը պակասավոր է, որը լավագույնն է ապացուցում ենթադրության արդարացիությունը, որ հատվածը սկզբնապես այդ տեղն է գրավել: Հեղինակը հաղորդում է, որ Կոռնակը երկար կյանք էր ապրել, 160 տարի, ընդ որում մինչև մահ պահպանել էր իր օրգանիզմի երիտասարդական ավյունը: Այդ անսովոր երևույթը պատմիչը վերագրում է Կոռնակի օտար, չինական ծագմանը և ի միջի այլոց հաղորդում է այն, ինչ իմացել և լսել է նրա մասին: Այսպիսով, երկու միմյանցից անջատված մասերի միջև տրամաբանական կապ կա, թեև դժվար է դրանք միացնել քերականորեն և վերականգնել բնագիրն իրական տեսքով²:

Ներդիր հատվածը իր տեղը փոխադրելուց հետո պարսից Արշակունիների ցանկը կհայտնվի համաժամանակացուցային աղյուսակի կողքին: Ոչ ոք չի ժխտում, որ պարսկական ցանկից անմիջապես հետո նախկինում եղել է հայ Արշակունիների համանման ցանկ: Եթե հեղինակը հայտարարում է «Արդ՝ այսպէս զատուցեալ երևէին երկու ցեղքն թագաւորութեանց Պարսից և Հայոց»³ և թվարկում է պարսից արքաներին, բնական է, որ նա պետք է բերեր նաև հայոց արքաների անունները: Այդպիսի ցանկ, հիրավի, եղել է նախասկզբնական բնագրում: Նրա մնացուկները երևում են աղյուսակի վերջին մասում, որը տեղակայված է առաջին դպրության ավարտին, սկսած

¹ «Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն», Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 13:

² Ըստ հնարավոր է, որ Կոռնակը նա ինքն Կոռակ՝ երկու մահապետ եղբայրներից մեկն է, որոնց վերաբերում է պատմությունը: Չէ՞ որ նրանք Հայաստան են եկել պարսից Արտավանի և Հայոց Խոսրով Մեծի օրոք: Իսկ Կոռնակը անվանվում է Խոսրովի զորավար և նրա օրոք դուրս է գալիս հռոմեացիների Կարոս կայսեր դեմ: Ճիշտ է, փայտատկան եղբայրները ժամանել էին «կնաւ և որդուովք իւրեանց» (անդ, էջ 13), և Կոռնակը կարող էր այդ որդիներից մեկը լինել, բայց ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ի դեմս «Կոռնակի» և «Կոռնակի» ունենք միևնույն անվան երկու տարբերություններ: Կոռնակ ձևը հեշտությամբ կստացվեր Կոռնակից, գրված լինելով «աւ»-ով: Կառնակ կամ ու՝ Կուռնակ (հմտա. Խորենացի Մամզուն): Եթե այդպես է, ապա նախընտրելի է հատվածի վերջին բառերը կարդալ այսպես՝ «եղևն յագգ մեծ ի Մամիկայ (ոչ Մամիկոնայ, ինչպես տպագրումն է) եւ Կոռնակայ յայսմանէ սպարապետէ», փոխանակ ... յայսմանէ այն է սպարապետ», անդ («այն է» փոխանակ «անէ», որ նախորդող բառի վերջին վանկի կրկնությունն է):

³ Սեբեոս, էջ 13:

Արշամից: Ես ինձ թույլ եմ տալիս կասկածելու սույն աղյուսակի իսկու-
թյունը: Ներկա տեսքով այն ներկայացնում է հայոց արքաների սկզբնապես
այնտեղ դրված ցանկի խառնուրդ Խորենացու նույնպիսի ցանկի հետ: Որ
այն օտար ազդեցության հետքեր է կրում, երևում է թեկուզև հայ առաջին
Արշակունու մասին հակասական ցուցումներից: 9-րդ էջում տեսքստը
հռչակում է, որ Արշակ Մեծն ուներ չորս որդի, որոնցից մեկը գահակալեց
Հայաստանում, իսկ մնացյալ երեքը՝ Թետալիայում, Պարսկաստանում և
Կիլիկիայում: Իսկ աղյուսակում հայոց Արշակը գահակից ունի մահ
Վաղարշակին, իր եղբորը: Դրանից ստացվում է, որ Արշակն ունի ոչ թե 4,
այլ 5 որդի: Զննադատությունը վաղուց է նշել, որ «եղբարք իւրով Վաղար-
շակաւ, զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս» արտահայտությունը
օտարամուտ տարր է: Իսկությանը Անանունին է պատկանում միայն
աղյուսակի մի մասը՝ մինչև Տիգրանը, այնուհետև Արշամից սկսվող մասը
կայցված է սրան երկրորդ դպրությունից՝ արտագրողի անիրազեկության և
այն պատճառով, որ թերթերը խառնված են: Հարցախույզ հայացքը
դրանում կհամոզվի թեկուզև կրկնությունների հիման վրա, որոնք նկատելի
են աղյուսակում: Արշամից առաջ վերջին անունները՝ Արտաշես, Տիրան,
Տիգրան, երկրորդաբար նշված են Սանատրուկից հետո: Հատկանշական
չէ՞ արդյոք, որ հենց այդտեղ, ոչ վավերական մասում, Արշակին տրվում է
գահակալության 7 տարի, հակառակ Խորենացու (մահ երկրորդ դպրու-
թյան), բայց լիովին համաձայն Ասողիկին: Աղյուսակի այդ մասը այստեղ
ընկել է երկրորդ դպրությունից, որտեղ այն բերվում է ըստ Ասողիկի. և
վերջինիս հասարակ վրիպակը է՝ (7) փոխանակ (30)-ի նրանում ուժ է
ստացել: Գործ ունենալով վատ պահպանված ձեռագրի հետ, Մերեսի
արտագրողը ակամայից շփոթել է թերթերը: Դժվար է ասել, թե իրականում
այդ ինչպես է տեղի ունեցել, բայց հնարավորությունը լիակատար է:
Պատկերացնենք, որ մա, արտագրելով հայոց արքաների անունները
առաջին դպրության վերջում, հասել է Տիգրանին, որով ենթադրենք,
ավարտվել է թերթը: Այն բանի հետևանքով, որ այնուհետև թերթերը պոկված
են եղել (ինչպես երևում է տպագիր հրատարակությունից) և ծայրերը
քրքրված, մա չի կարողացել կողմնորոշվել դրանցում (4): Տեսնելով թերթերի
վրա արքաների մի շարք անուններ և չնկատելով, որ դրանք կազմել են
երկրորդ դպրության ցանկի մի մասը, մա հեշտությամբ այն ընդունում է
որպես ոչ լրիվ արտագրված աղյուսակի շարունակություն և վերագրում է
Տիգրանին, ընդորում թերթերի վնասվածությունը վերստին խանգարում է
մրան հասցնելու ցանկը մինչև վերջ, և ընդհատում է այն Պասպ թագավորով:
Մի անգամ խախտելով կարգը, արտագրողն արդեն այլևս չի կարողացել
գլուխ հանել ձեռագրից և արտագրել է ինչպես պատահել է, հայտնապես

բախտաբերի միացնելով Մամիկի և Կոնակի պատմությունը պարսից Արշակունիների ցանկին¹:

Ի ամրապնդումն մեր կասկածների առաջին դպրության ցանկի վերաբերյալ, մենք ստորև կվկայակոչենք ուրիշ և ավելի ծանրակշիռ փաստարկներ: Բայց այն դեպքում, եթե մեր նկատառումները բավարար համոզիչ չեն թվա, ապա դա, անշուշտ, մազաչափ իսկ չի խախտի հավաստիացումն այն բանում, որ երկրորդ դպրության մեջ նախկինում եղել է հայոց արքաների ցուցակը: Հետևաբար, այդ դպրությունը իր իսկական տեսքով կազմված է եղել երկու ցանկից և երկու համաժամանակացուցային աղյուսակներից, ուր մտել է նաև Մամիկոնյանների պատմությունը: Քննարկելով վերջին աղյուսակները, Մալխասյանը գտնում է, որ դրանք անհնարին է քաղել Խորենացուց, հավասարապես և Ասողիկից: Դրանք իրենց թվական տվյալներով կտրուկ կերպով շեղվում են Խորենացու և Ասողիկի տեղեկություններից: Բավական է ամենամակերեսային հայացք մետել, որպեսզի համոզվես Մալխասյանցի դիտողությունների արդարացիության մեջ: Բայց ի՞նչ անհրաժեշտություն կա քաղել դրանք հիշյալ պատմիչներից: Դժբախտությունն այն է, որ երկրորդ դպրության խաբուսիկ խորագիրը վերաբերում է միայն պարսից և հայոց արքաների առաջին երկու ցանկերին, և հիմք չկա այդ խորագրի տակ խցկելու նաև համաժամանակացուցային աղյուսակները: Բայց չպետք է մոռանալ, որ Մերետսի բուն ձեռագրում նրա պատմությունը բաժանված չէ գլուխների, և չկա ոչ մի ցանկ գլխոց²: Մերետսի հրատարակիչներին հարկ է թվացել խորագիրը վերագրել վերջինիս հետ ոչ մի առնչություն չունեցող աղյուսակներին ևս, բայց ման բաժանման համար ես հիմք չեմ տեսնում: Վերջապես, երբ ծանոթանում ենք դպրության բովանդակությանը, ապա տեսնում ենք, որ նրա մի մասը համապատասխանում է վերնագրին, իսկ մյուս մասը՝ ոչ, ուստի ամենաբնական եզրակացությունն է՝ խորագիրը վերագրել միայն առաջին մասին: Վճռականապես ոչ մի կարիք չկա այստեղ խոսք բացել ինչ որ մեկ ուրիշ Ստեփանոս պատմիչի մասին: Եթե անգամ ընդունելու լինենք պ. Մալխասյանցի բերած պատմական հիշատակարանի հիման վրա, որ գոյություն է ունեցել այդպիսի Ստեփանոս, ապա դրանով մազաչափ իսկ գործին չենք օգնի, քանզի նույն հիշատակության մեջ նա կոչվում է Մեսրոբի աշակերտ, իսկ որպես այդպիսին, ակներևաբար, նա չէր կարողանա ժամանակագրությունը հասցնել մինչև Հուստինիանոսը: Խնդրո առարկա Ստեփանոսը, որի անունը կարդացվում է երկրորդ դպրության խորագրում, անկասկած մեզ հայտնի Ստեփանոս Տարոնացին է, մականվանյալն Ասողիկ: Խորագրի

¹Նման ձևով շփոթված են «Արշակունցի պատմության» սկզբնական թերթերը մինչև 37-րդ էջը: Դրանք կարգի են բերված Մալխասյանցի գրքույկում, էջ 116:

² Տե՛ս Զ. Պատկանովի հրատարակության Առաջաբանը:

տակ տեղակայված պարսից Արշակունիների ցանկը բառ առ բառ, տառ առ տառ վերցված է Ասողիկից¹: Ըստ նույն պատմիչի է բերված եղել նաև հայոց արքաների ենթադրյալ, այժմ բացակայող, ցանկը, ինչ որ մատնանշեցինք վերը: Այդ ցանկերը մեկուսի են կանգնած և ոչինչ ընդհանուր բան չունեն ո՛չ մախորդի, ո՛չ էլ հետմորդի հետ: Դրանք ընդմիջարկություններ են, ուշ ժամանակների գրչի գործ, որը, ի նկատի առնելով առաջին դպրության մախորդող երկու աղյուսակներում եղած շեղումները (նշանակալի, հատկապես հայկականում, ինչպես կտեսնենք), հարկ է համարել բերել դրանք նաև «ըստ ճշմարտացի և հավաստի հեղինակների»: Ընդորում փութաջան գրիչը օգտվում է ըստ էության միայն Ասողիկից և այնտեղից էլ արտագրում է. բայց քանի որ նրան քաջ հայտնի է նաև, որ Ասողիկն ինքը քաղում է այն Խորենացու նշանավոր Պատմությունից, ուստի Ասողիկի անվան կողքին դնում է նաև Խորենացու անունը: Ահա, ըստ իս, հարցի ճիշտ լուսաբանումը:

Տեքստից ընդմիջարկված հեռացմամբ ընկնում է նաև քննարկվող գրքույկի հեղինակի ամենատական դրույթը՝ իբրև թե Մեբեոսը, երկու գրքերի հեղինակը, իմացել է Խորենացուն: Մեր առարկությունները տանում են միանգամայն հակառակ պնդման: Եվ արդյո՞ք տրամաբանական է ենթադրել, որ մի մարդ, որ պատրաստվում է «գանստորագրեալ ժամանակ և գնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս», իմանար Խորենացուն: Այդ դեպքում նրա ինչին է պետք շրջանցել նույն նյութի Խորենացու մոտ եղած անհամեմատ լավագույն մշակումը և շարադրել մի պատմություն, որը, ըստ նույն Խորենացու կարծիքի, «մի նշույլ իսկ ճշմարտություն չի պարունակում և սոսկ քվատի կակազանք է»: Պարզ է, պրն. Մախասյանցը մոլորության մեջ է: Բանասիրական բնույթի մյուս կշռադատումները, որոնց միջոցով Մախասյանցը ջանում է հաստատել իր գլխավոր եզրակացությունը, չափից դուրս երկրորդական են և վճռական նշանակություն չունեն:

Եթե պրն. Մախասյանցի մտքերը Խորենացու հարցում սնանկ են, ապա Անանունի մասին իր դատողություններում նա հաստատուն գետնի վրա է կանգնած: Մախասյանցը համոզեցուցիչ հիմքեր չէ գտնում այն բանի համար, որպեսզի երկրորդ գլուխը անջատի առաջինից, իսկ այդ երկուսն էլ Մեբեոսի երկից: Այդ դրույթին ի հաստատումն, նրա բերած փաստարկները կարելի է էլ ավելի ուժեղացնել:

Անանունի վերաբերող բոլոր հետազոտությունները մի տեսակ երկրորդ գրքի համաժամանակային աղյուսակների կողքից են անցել: Մինչդեռ, բանից դուրս է գալիս, «Նախնական պատմության» հարցում վճռական խոսքը դրանց է պատկանելիս եղել:

¹ Ասողիկի համեմատությամբ ավել է Արշակի կյանքի տարիների թիվը՝ «կեցեալ ամս ևր»: Ցանկերի հեղինակը այդ մատնանշումը վերցնում է առաջին դպրությունից, որը չի հակասում ո՛չ Ասողիկին, ո՛չ էլ Խորենացուն:

Աղյուսակներից առաջինը ներկայացնում է հայոց, պարսից և բյուզանդական արքաների միմյանց միահյուսված ժամանակագրությունը: Առանձնացնելով դրանց, կստանանք արքաների հետևյալ երեք շարքը, իրենց կառավարման տարիներով, որը մենք ստուգել ենք բուն տեքստի ցուցումների հիման վրա՝ նրանց կից դիտողություններով:

ԱՐՔԱՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՑԱՆԿԸ

ՀԱՅՈՑ	ՊԱՐՍԻՑ	ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ
1. Խոսրով...50 տ[արի] [32-րդից=20]	1. Արտաշիր.....50	1. Ալրելիանոս.....6 [3-րդ տարուց=]
Միջթագավ. ...11	2. Շապուհ73	2. Տերենտինոս.....6 ամիս
2. Տրդատ.....70	3. Ներսես.....9	3. Պրոքոս.....6
3. Խոսրով.....17	4. Որմիզդ.....3 ²	4. Կարոս որդիների հետ...7
4. Տիրան.....12	5. Շապուհ.....73 ³	5. Դիոկղետիանոս.....22
5. Արշակ.....49 կամ 48 Միջթագավ. ...11կամ 12 } ⁶⁰ ¹	6. Արտաշիր.....4	6. Կոստանդին.....9
6. Պապ.....13	7. Վռամ.....11	7. Մաքսիմիանոս և Գալիանոս [Գալերիանոս] } ¹⁹ ⁴
7. Վարազդատ....6	8. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին +225	8. Մաքսիմիլիանոս13 [փոխ.Մաքսիմենտոսի]
8. Արշակ և Վաղարշակ...5		9. Կոստանդինոս.....17
9. Խոսրով.....3		10. Կոստանդինոս.....32
10. Վռամշապուհ...8		11. Կոստանդինոս և Կոստաս.....24 ⁵
Մոտավ. + 225 (5) [առանց Խոսրովի 30 տարուն = 225]		12. Հուլիանոս.....2
		13. Վալենտինիանոս և Վալենտոս.....13

¹ Ըստ տեքստի Արշակը գահընկեց է արվել գահակալության 49-րդ տարում = Շապուհի 44-րդ տարում: Եթե 43-րդ տարին կամ 44-րդ տարին վերագրվի միջթագավորությանը, որը տևել է 12 տ., մինչև Շապուհի 56-րդ տարին, ապա Արշակին կմնա 48 տարի: Իսկ եթե

14. Գրատիանոս.....17⁶

15. Թեոդոսիոս19

16. Արկադիոս.....19

17. Հոնորիոս մինչ 2-րդ

տարին

+ 225

միջթագավորությունը հաշվենք 11 տարի, ապա այնժամ Արշակին ստիպված կլինենք տալ 49 տարի «ի տերութեան ի վերայ հայոց զերկոտասաներորդն» corrigendum` «զեօթերորդն» կամ «զուօթերորդն» կախված միջթագավորության տարիների թվից՝ 11 թե 12 տարի (էջ 17), այսինքն՝ (45-51) կամ (44-51) ներառենով ծայրայինները:

² Վրիպակ. $\overline{\text{H}}$ $\overline{\text{Q}}$ -ի փոխարեն. Արշակի 3-րդ տարուց մինչև 6-րդը, ընդ որում 6-րդը = Շապուհի 1-ին տարին (էջ 16):

³ Հրատարակության մեջ $\overline{\text{H}}$ corrig. $\overline{\text{H}}\overline{\text{Q}}$ և ոչ թե 74, ինչպես առաջարկում է Մալխասյանցը: Շապուհի 70-ը = Արկադիոսի 1-ին, իսկ Արկադիոսի 5-րդը կազմում է արդեն Արտաշիրի 1-ին տարին: Հետևաբար 70-ին պետք է ավելացնել Արկադիոսի 2, 3, 4 տարիները:

⁴ Տպագրված է 18՝ 19-ի փոխարեն: Նրանց մախտրոզ Կոստանդինին տրվում է 9 տարի, Արտաշիրի 40-րդ տարուց: Նրա վերջին տարին, հետևաբար, համընկնում է Արտաշիրի 48-րդ տարուն, 49-ն ու 50-ը արդեն ընկնում են Մաքսիմիլիանոսին և Գալիանոսին: Ուստի Շապուհի 1-ին տարին = Մաքսիմիլիանոսի և Գալիանոսի 3-րդին, և ոչ թե 2-րդին, ինչպես տպագրված է: Այնուհետև, Արտաշիրի 49-ը = 18 (և ոչ թե 19, ինչպես տեքստում), քանզի Արտաշիրի 40 = Տրդատի 9-ին: Այստեղ տեքստը կարգին չէ. 49 տարի գահակալել է ոչ թե Շապուհը, այլ Կոստանդինի հաջորդները (էջ 14):

⁵ Հրատարակված է $\overline{\text{H}}\overline{\text{H}}$ ի $\overline{\text{H}}\overline{\text{H}}$ փոխարեն, որը տեքստային առումով ճիշտ է, քանի որ նա կառավարել է Տիրանի վերջին տարուց մինչև Արշակի 24-րդ տարին, ճիշտ է նաև պատմական առումով (337-361):

⁶ Այդ երևում է տեքստից: Նրա տարիները ընդգրկում են Շապուհի 34-51-րդ տարիները: Այստեղ չեն ճշվում ուրիշ մասեր վրիպակներ, որոնք հասկանալի են ինքնըստինքյան:

ԱՐՁԱՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ՑԱՆԿԸ

ՊԱՐՄԻՑ

8. Հազկերտ ...21
9. Վռամ42 [22] ¹
10. Հազկերտ19
11. Վաղարշ4
12. Պերոզ48
13. Զամասպ2 ²
14. Կավատ41
15. Խոսրով47
16. Որմիզդ12
17. Խոսրով37
18. Կավատ1
(և Խոռյամ)
19. Արտաշիր3
20. Բրոբ2
21. Հազկերտ20 ⁶

+ 298

ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ

17. Հնոնրիսու22
18. Թեոդոսիսու42 [22] ¹
19. Կոստանդինու1
20. Վալենտինոս30
21. Նարկեսոս6
22. Վոսփնոս3 (Փլաքիո ^ո ս)
23. Մարկիանոս7 (5) ³
24. Լևոն11 (13)
25. Անթեմիոս6
26. Օլիմպրիոս1
27. Զեմոն14
28. Զեմոն17
29. Անաստասիոս27
30. Հուստինիանոս38
31. Հուստինոս12
32. Տիրերիոս3
33. Մորիկ21 ⁵
34. Փոկաս8
35. Հերակլ30
36. Հերակլենոն1
37. Կոստանդին, մինչև 11-րդ տարին

+ 298

¹ Էջ 18 «յամի իԷ երորդի Թեոդոսի» փոխարեն կարդալ «յամի իԷ երորդի երկրորդի [կամ «իւ երորդի երկրորդի»], նաև «յամի Յազկերտի թագաւորէ» փոխարեն պետք է «յամի երկրորդի Յազկերտի» (մանրամասները մեր տեքստում), իսկ մեկ տող ներքև՝ «յամի երկրորդի Յազկերտի» ուղղել «յամի երրորդի Յազկերտի»: Վռամ 2-րդ տարին = Թեոդոսիոսի 1 տարուն 22 = 21. հաջորդ Թեոդոսիոսի 22 = Հազկերտի I. Թեոդոսիոսի հաջորդ Կոստանդինոսի 1-ին տարին ընկնում է Հազկերտի 2-րդ տարուն:

² Վրիպակ է հրատարակության մեջ՝ ի՛ ի՛ փոխարեն.:

³ Էջ 19 «Մարկիանոս ամս Ե» վատ չէր լինի ուղղել Է (450-457) և «Յամի իԷ»՝ յամի իԷ կարելի է թողնել «Պերոզի»: Անթեմիոսին տրվում է 6 տարի, մինչև Պերոզի 44-րդ տարին, առաջին տարին ընկնում է Պերոզի 38-րդ տարուն. հրատարակության մեջ՝ «յամի Է», հետևաբար corrigendum Է: Լևոնի համար ժամանակամիջոց է մնում 27-38-ը կամ 25-38-ը՝ կախված Մարկիանոսի տարիների թվից: Ժամանակագրությունը ամենևին չի տուժում ո՛չ այս

Քննարկելով ներկայացված ցանկերը, նկատում ենք, որ ժամանակագրության ամբողջ խախտությունը պայմանավորված է միմիայն համաժամանակայնության այն ձևով, ինչ ձևով որ հեղինակը ենթադրում է դրանք: Բյուզանդական բազավորների թվական տվյալները, ինքնըստիցյան վերցրած, համաժամանակային առնչություններից դուրս, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ են: Մխալը տեղի է ունեցել աղյուսակները միահյուսելիս, այն բանի հետևանքով, որ կայսրերին, որոնք միաժամանակ կառավարել են Հռոմեական կայսրության երկու կեսերը, և կամ կեսարներին, չտարբերելով նրանց օգոստոսներից, կազմողը տեղադրել է հաջորդականության գծով: Լիովին ճիշտ է, որ Մաքսիմիանոսը և Գալերիանոսը կառավարել են 19 տարի, միայն թե առաջինը՝ Դիոկղետիանոսի հետ միաժամանակ Արևելքում 286-305 թթ., իսկ Գալերիանոսը 292-304 թթ., որպես կեսար Դիոկղետիանոսի օրոք և 305-311 թթ. որպես օգոստոս Արևմուտքում: Նմանակերպ վերցված են արևմտյան տիրակալներից՝ Գրատիանոսը, Հոնորիոսը, երկրորդ ցանկում՝ Կոստանդինոսը, Վալենտիանոսը, Նարկեսոսը, Փլաբիոսը, Անթեմիոսը և Օլիմպիոսը, Մաքսիմիլիանոսը, որին տրվում է 13 տարի, հավանաբար, Գալերիանոսի զարմիկն է, իսկ Կոստանդը՝ Կոստանդիանոս Մեծի հայրը: Առաջինը կեսար էր հորեղբոր օրոք, իսկ երկրորդը՝ Մաքսիմիլիանոսի (292-305), բայց ցանկում նրանք ինքնուրույն տեղեր են գրավում: Կոստանդիանոս Մեծը աղյուսակի մեջ մտցված է երկիցս՝ առաջին անգամ 9 տարվա կառավարմամբ, իսկ երկրորդ անգամ՝ 32, այն դեպքում, երբ վերջինիս մեջ արդեն պարունակվում են առաջին ինը տարիները: Կարծեք թե հեղինակը ինքն է հանել բյուզանդական ժամանակագրության թվերը ինչ որ համաժամանակային աղյուսակից:

Մատնանշված վրիպումների հետևանքով Ավրելիանոսից մինչև Հոնորիոսը ստացվել է 225 տարվա ժամանակամիջոց, որը իրականությանը գերազանցում է գրեթե հարյուր տարով: Այդ անճշտությունը անդրադարձել է հայոց և պարսից ժամանակագրության վրա: Դենելով Արտաշիրին և Խոսրով [Մեծին] Ավրելիանոսի օրոք, հեղինակը ժամանակագրությունը տե-

և ոչ այն դեպքում:

⁴ Նա հենց ինքը Լևոն II-ն է՝ 474 թ.:

⁵ Էջ 20. «յամի Է Մարկայ» ուղղել «յամի Թ», որպեսզի ստանանք, համաձայն բնագրի, Պերոզի համար 12 տարի, իսկ Մորիկի՝ 21 տարի:

⁶ Նույն տեղում. «յամի Է Յազկերտի» փոխանակ «յամի Է Յազկերտի». Հազկերտի 9-րդ տարին համընկնում է Հերակլի որդիների տարուն, իսկ 10-ը՝ (և ոչ թե Է, ինչպես տպագրված է) = Կոստանդինի 1-ին տարուն:

ղաշարժել է առաջ ոչ պակաս, քան 50 տարով: Նման հասարակ սխալի պատճառով (թե ինչպես է այն տեղի ունեցել, մենք կտեսնենք), որ ժամանակի նշանակալի շահում է տվել, հեղինակին պետք չի եղել ձգելու հայոց և պարսից ժամանակագրությունը *pari passu* բյուզանդականին 100 տարով, այլ միայն կիսով չափ (100-50)¹: Արդյունքում դուրս է եկել, որ պարսից արքաների տարիները ամբողջությամբ վերցրած ավելի քիչ են մեղանշում իրականության հանդեպ:

Տարիների գումարը հարստության հիմնադրից մինչև Հազկերտ հավասարվում է 223-ի, իսկ այս վերջինից մինչև սասանյան միապետության անկումը 278-ի կամ 298-ի, նայած թե Վռամին և Թեոդոսիոսին կտանք 22, թե 42 տարի: Շատ առումներով գերադասելի է երկրորդ ընթերցումը: Տառագրության առումով հասկանալի, այն չի խախտում մակ ժամանակագրությունը. եթե 22-ը պատմականորեն և մոտավորապես ճիշտ է Վռամի վերաբերմամբ (420-439)², ապա 42 թիվը կատարելապես է համապատասխանում Թեոդոսիոսին, որը թագավորել է 408 թվականից մինչև 450 թվականը: Ամենագլխավորն այն է, որ խթ կարդալիս փոքր ինչ լուսաբանվում են երկրորդ ցանկում եղած սխալները: Այստեղ ժամանակագրությունը, որը խստորեն պահպանված է վերջին մասում, սկզբում սկսած Չենոնից, տառապում է կոպիտ վրիպումներով: Պերոզին հատկացվում է 48 տարի, ճիշտ ու ճիշտ երկու անգամ ավելի³: Եթե ընդունենք Վռամի համար էլ 42 տարի, ապա կստացվի չորս տասնյակ պատմականորեն ավելորդ տարի: Դրանք կարելի է պատճառական կապակցության մեջ դնել 40 նույնպես ավելորդ տարիների հետ բյուզանդական մասում, որ տեղի է ունեցել արևմտյան կայսրերին ցանկի մեջ մտցնելու հետևանքով (1 Կոստանդինոս + 30 Վալենտիանոս + 6 Նարկեսոս + 3 Վռամիոս = 40): Մեկը հետևանք է մյուսի: Ավելի հավանական է, որ հեղինակը Պերոզի համար դնելով 48 տարի պատահական գրասխալ թույլ տալով⁴ փոխանակ իբր [28], ինչպես մակ Վռամին 42-ի զուգահեռ Թեոդոսիոսի տարիներին [հմմտ. Խոսրով 50 - Արտաշիր 50, Տրդատ 70 - Շապուհ 73, Հազկերտ 21 - Հոնորիոս 22, նույնպես Թեոդոսիոս Մեծ 19 - Արկադիոս 19] և որպեսզի պահպանի հավասարակշռությունը և հանդիպեցնի Չենոնին Կավատի ու Ջամասպի հետ, մոլորությամբ ցանկի մեջ է խցկել արևմտյան

¹ Սասանյանների սկզբնավորումից մինչև Հազկերտ, այսինքն՝ 226 թ. մինչև 399 հավասար է 173, 49-ով պակաս 223-ից:

² Ըստ Mordtmann, Chronologie der Sassaniden. ըստ Ռիխտերի 421-442, Մեդիլիոյի՝ 420-440:

³ Ըստ Մորդամաննի (նույն տեղում) 457-483 թթ. ըստ Ռիխտերի՝ 461-488, Մեդիլիոյի՝ 457-488, Նյոլդեբեի՝ 457-484:

⁴ Տեքստում վրիպակ չէ, այդպես անցկացված է ժամանակագրությունում:

տիրակալներին: Վերջապես, առաջարկվող ընթերցումն այն առավելությունն ունի, որ այդ դեպքում ընդհանուր գումարում ստացվում է $223 + 298 = 521$ թիվը, որը հատուկ իմաստ ունի գրական առումով: Մեքենոսը 137-րդ էջում Մասանյան կայսրության տևողականությունը սահմանում է այդ նույն թվով. «Բարձան տերութիւն Պարսից և ազգին Մասանայ, որ կալան զթագաւորութիւն ամս շիւթ (տպագրում շիթ -Ն. Ա.)»¹: Նման համընկնումը չի կարելի պատահական համարել. եթե 521 թիվը պատմական հիմք ունենար ապա, հասկանալի է, նման համընկնումը ոչ մի նշանակություն չէր ունենա Մեքենոսի և երկրորդ գլխի հեղինակի փոխհարաբերությունները պարզելու համար: Բայց հենց այն պատճառով, որ այն պատմականորեն անհավաստի է և իր ծագմամբ պարտական է սուկ բացառիկ բնույթի սխալներին, այդ համերաշխությունը վճռական տվյալ է հանդիսանում հարցի համար: «Արշավանքի պատմության» բովանդակության ուրիշ ընդհանուր կետերի շփման առկայությունը ևս երկրորդ գլխի հետ, որոնք նշվել են Մալխասայանցի կողմից, 521 թիվը ակներև կերպով ցույց է տալիս, որ ցանկերը պատկանում են Մեքենոսին՝ իրեն:

Նույն երկրորդ գլխի ցուցմամբ հայ Արշակունիների տիրապետությունը շարունակվել է 405 տարի: Փաստորեն այն չի արդարանում, քանզի բերված թագավորների տարիները գումարում տալիս են 232, չհաշված միջթագավորության 23 տարին: Ակնհայտ է, աղյուսակը լրիվ չէ, այն՝ շարունակություն է, ուրիշ աղյուսակի մաս, այն է՝ այնպիսի աղյուսակի, որտեղ նշված են եղել առաջին Արշակունիները մինչև Խոսրով (որտեղից սկսվում է երկրորդ գլխի ցանկը): Այդ պարագան մեզ ուղղում է առաջին գլխի ցանկին և ուղղակի ընդառաջում է ցանկի անհարազատ բնույթի մասին վերը առաջ քաշված կռահմանը: Դրա ճշմարտացության մասին է խոսում հեղինակի հայտարարությունը. «Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդատայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի»: Եթե չենք ուզում հեղինակի վզին ժամանակագրական անհետքություն փաթաթել, ապա պարտավոր ենք ընդունել, որ Ագաթանգեղոսի արձանագրությունը չէր կարող պարունակել Տրդատին հաջորդած թագավորների անունները:

Վիճարանել կարելի է միայն մի բանի մասին՝ մտնում է արդյո՞ք արձանագրության կազմի մեջ վերջին ցանկը: Ըստ իս, Անանունի քննա-

¹ Շիւթ և չիթ -ում Կ և Բ տառերը, գրված սկզբնատառքով, կարող են հառնել մեկը մյուսին, հատկապես Է -ի միջնորոտիսեամբ (հմմտ. վերը Ջամասպ Է փոխանակ Բ), եթե միայն դուրս բերված 521 թիվը ճիշտ է և մեզանից չի վրիպել պակասող միավորը: Ուղղելի է նաև երկրորդ գլխի վերջում դրված շիթ թիվը:

դատները այնտեղ չեն փնտրում «արձանագրության պատճենը», որտեղ հարկ է: Նախ և առաջ պիտանի չէ ընդունված կարծիքն այն մասին, որ արձանագրությունը վերաբերել է հինգ թագավորների: Այն հիմնված է տեքստի սխալ ընթերցման վրա: Այն բառերը, որոնք առիթ են տալիս մնան ըմբռնման, շարահյուսական առումով անհաջող դիրք են գրավում «... բացեալ ցաւերածն վասն սեանցն ըստ դիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց յունարէն դպրութեամբ» արտահայտության մեջ: Ահիշտ թարգմանությանը նշանակում է. «ավերակները բացելիս հանդիպեցին արձանագրության, հունարեն տառերով դրոշմելով¹ քարի վրա հայոց և պարթևաց հինգ թագավորների տարիներն ու օրերը»: Բացահայտ անհարիրություն: Այն կարելի է վերացնել, տեքստից հանելով ավելորդ բառերը՝ «զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն»: Դրանք վերցված են գրչի կողմից սկզբնական տողերից՝ «... ցուցից ... զամս և զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»: Գրիչը, հավանաբար, այդ արտահայտությունը հասկացել է անմիջապես նրան հարող «անդ հայիով ի մատեան Մարաբայ փիլիսոփայի ...» հետ կապակցված և սխալաբար ենթադրել է, որ Մարաբասի գիրքը պատմում է հինգ թագավորների մասին. իսկ դա հանգեցրել է անտեղի ընդմիջարկության, որը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Մարաբասի գրքի հետ, ինչպես և բերված արտահայտությունը հինգ թագավորների մասին²:

Կարծում են, մակ, որ արձանագրության ենթադրյալ հինգ թագավորներն են Սելևկոսը, Անտիոքոս Մոտերը, Անտիոքոս Թեոսը, Արշակ Մեծը և Արշակ Փոքրը: Պրոֆ. Մառի արտահայտած և ուրիշների կողմից (Գր. Խալաթյանցի, Ստ. Մալխասյանցի) հավանություն ստացած կարծիքը սնանկ է: Նախ և առաջ, Սելևկյանները ի՞նչ հայոց թագավորներ են և ինչո՞ւ Տրդատը պետք է հավերժացներ նրանց հիշատակը սյուների վրա: Երկրորդ, ինչ որ նրանց մասին պատմվում է, վերցված է Եվսեբիոսի Ժամանակագրությունից և Անանունը միանգամայն ոչ մի շահ չուներ թաքցնելու լիովին հավաստի, բարձր հեղինակությանը օժտված պատմիչի անունը և հնարելու Ազաթանգեղոսի արձանագրության վերաբերյալ խորհրդավոր պատմությունը: Վիճարկվող կարծիքը ամրապնդվում է նրանով, որ հինգ հիշյալ

¹ Եվ ոչ թե «գծված» (Ն. Մառ, «Նախնական պատմության մասին»), ի նկատի ունենալով օրյեկտը հայցական հոլովով: Վիճելի բառերը անզամ արձանագրության ինքնուրույն խորագրի տեսքով չէին կարող դրված լինել հայցական հոլովով:

² Ստ. Մալխասյանցի մեկնաբանությունը (նույն տեղում) միանգամայն անընդունելի է: Ի նկատի ունենալով, որ Մերեոսը «ժամանակակից» (ժամանակեան) է համարում պատմությունը 34-րդ էջից՝ Խոսրովից, մենք հաճույքով բյուզանդականի փոխարեն կվերցնենք պարսից թագավորներին՝ 1. Որմիզդին, 2. Խոսրով Փարվեզին, 3. Կավաստին, 4. Արտաշիրին, 5. Հագկերտին (6):

թագավորների պատմությունը դրվում է 6-րդ էջում հիշատակվող տարեգրի բերանը, որի տակ հասկանում են Ագաթանգեղոսին: Ուշադրությամբ զննելով տեքստը, նկատում ենք պատմողի կողմից ոչ միատեսակ վերաբերմունք դեպի այն նյութը, որը վերագրում են տարեգրին: Այն դեպքում, երբ Մարսյակի մասին պատմությունում մա օգտագործում է անորոշ արտահայտություն՝ «ասեն», Եվսեբիոսից բերված քաղվածքներում գտնում ենք նույն բառը «աստ» ձևով. «գոր ունէր, աստ, արքայ ի դրան իւրում թագաւորին» (պետք է կարդալ «թագաւորութեան»՝ հապավանջան պատվով)¹: Ո՞վ «աստ» - ոչ այլ ոք, քան Եվսեբիոսը, որի մոտ կա նույն արտահայտությունը, բայց, իհարկե, առանց միջանկյալ «աստ» բառի²: Այդ բառի մոծումով Անանունը, ըստ երևույթին, կամեցել է հասկացնել տալ, որ այդտեղ վերջանում են իր օգտագործած ժամանակագրության բառերը, և հետագայում Արշակի մասին պատմության մեջ վերստին անցնում է այն աղբյուրին, որից և վերցված է Մարսյակի մասին հատվածը: Այստեղ, ինչպես և այնտեղ, պատմությունն արվում է «ասեն» հիմքի վրա. «Որոյիք չորք ասեն լեալ Արշակայ»³. Նրանց միջև սերտ կապ կա ոչ միայն իրենց գրական բնույթով, այլև ըստ բովանդակության: Մարսյակի մասին առասպելական պատմության մեջ լսելի է պատմականորեն հավաստի փաստի արձագանք: Արշակունիների երեք ճյուղ էր տիրակալում Առաջավոր Ասիայում՝ Պարսկաստանում, Հայաստանում, սպիտակ հոների կամ էփտալիտների երկրում: Դրանից առաջացել է երեք եղբայրների՝ Աբրահամի ընդոծին Մարսյակի որդիների առասպելը: Նրանցից մեկը՝ Փառոխը, հաստատվել է Հայաստանում և նրա սերունդները խառնվել են Արմենակի տոհմի հետ. մյուս երկուսի ճակատագիրն անհայտ է, հուշարձանի պակասավորության պատճառով, բայց դյուրին է կռահել, թե ուր են նրանք մեկնել՝ Պարսկաստան և էփտալիտների մոտ: Առասպելը մի տեսակ ներածություն է կազմում Արշակ Փոքրի պատմությանը և նպատակ ունի մեկնաբանել Արշակ Մեծի կարգադրությունը: Վերջինս իր որդուն նշանակել է Հայաստանում ոչ թե որպես հաղթող, այլ որպես մերձավորագույն ազգական: Դուրս է գալիս, որ հայերը ընդհանուր ծագում ունեն պարթևների հետ: Մարսյակի և առաջին Արշակների մասին առասպելական պատմության և դրա հետ կողք-կողքի Հայկյանների մասին ոչ պակաս առասպելական «Վիպասանքների» արանքում Եվսեբիոսի ճշմարտացի խոսքը հնչում է որպես ինչ-որ անմեղաշանկություն: Այն համեմատաբար ուշ ժամանակաշրջանի նստվածքաշերտ է:

¹ Մեքենու, էջ 8:

² Հրատարակություն Aucher, էջ 299:

³ Մեքենու, էջ 9:

Լիակատար հիմք կա մտածելու, որ նախասկզբնական տեքստում այլ կերպ է շարադրված եղել Արշակունիների բարձրացման պատմությունը: Պրոկոպիոս Կեսարացին, ինչպես կտեսնենք ստորև, գիտեր «Հայոց նախնական պատմությունը» նրա հին խմբագրությամբ, որտեղ հստակ դրվում էր պարթևների հայկական ծագումը. կա նաև թափանցիկ ակնարկ այն մասին, որ հենց այնտեղ Արշակունիների սկիզբը հասցվում էր ոչ թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահից հետո անցած 60 տարում, այլ փոքր-ինչ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի: Դրա համար էլ վստահորեն կարելի է պնդել, որ այժմ «մեր առջև դրված է արձանագրության ոչ հարազատ պատճենը» («զսոյն ճառէ ժամանակագիրն, որպես առաջիդ կայ»): Դրա փոխարեն մենք ունենք ինչ-որ վերապատում՝ երկու աղբյուրներից խառնուրդ՝ «ասեն» (արձանագրություն) և «ասէ» (Եվսեբիոս): Ճշմարտության նախանձախնդիր անհայտ մեկը, որը ծանոթ է եղել Եվսեբիոսին, կերպարանափոխել է նախասկզբնական տեքստը, ընդ որում նրանից թողել է հայերին վերաբերող բեկորը, որի հավաստիությունը մա չէր կարող ստուգել ըստ Եվսեբիոսի, նետել է մի կողմ Արշակունիների երկու ճյուղերի նահապետների պատմությունը, իսկ պարթևների՝ մակեդոնացիների հետ ունեցած ընդհարումները վերամշակել է ժամանակագրության հիման վրա: Եթե ճշմարիտ է, որ տարեգիրը, որի խոսքերից տրվում է Արշակունիների պատմությունը, ըստ տեքստի իմաստի՝ Ազաթանգեղոսն է, ապա նվազ հավանական չէ, որ փոփոխություններ մտցրած գրագետի տեսանկյունից մա ոչ այլ ոք է, եթե ոչ՝ նշանավոր Եվսեբիոսը (ժամանակագիրն, $n = ill$), որին մա վկայակոչում է քաղվածքի վերջում: Ըստ էության տարեգրի անձնավորության հարցը արդեն զուտ ձևական հարց է այն բանից հետո, երբ հաստատված է նրան վերագրվող նյութի տարատեսակությունը:

Ասվածի հետևանքով, մեզ թույլատրելի է, արձանագրությունը փնտրելիս շրջանցել Եվսեբիոսից կատարված մեջբերումները: Տրամադրության տակ մնում է Արշակ Փոքրի պատմությունը, նրան կցված նրա հետնորդների ցանկով, հայկական Արշակունիների պատմությունը, որը հանդիսանում է «արձանագրության» առավել հարմար «պատճենը», որը շարունակում է «հայոց առաջին թագաւորաց տարիները»: Եթե ընդունում ենք ցանկը որպես Ազաթանգեղոսի գործ՝ էլնելով ժամանակագրական կշռադատումներից, մենք դրվում ենք նրանում նստվածքաշերտ, բերովի տարր ընդունելու անհրաժեշտությունը ճանաչելու առջև:

Նման պայմաններում ինքնըստիքյան միտք է ծագում մի կողմ նետել ցանկի վերջին մասը՝ սկսած Արշամից, մաս, որը նույնիսկ ձևականորեն կապված չէ նախորդի հետ. Արշամը դուրս է կանգնած որևէ ազգակցական կապերից նախորդ Տիգրանի հետ: Այդ մասի հեռացումից հետո կմնա թվով

տասը թագավորների մի շարք՝ մինչև Տիգրանը: Իսկական ցանկում այնուհետև հետևում էր հավանաբար Վաղարշի անունը (Տիգրանի որդու, ըստ Խորենացու), իսկ ենթադրաբար նաև Սանատրուկի՝ Տիգրանի և Վաղարշի միջև: Հայտնի է, որ Սանատրուկը, Խորենացու հաղորդմամբ իբրև թե Արշամի զարմիկը, պատմական անձնավորություն չէ. առաջին դարում չի եղել ոչ մի Սանատրուկ հայոց թագավոր: Բայց ի նկատի ունենալով այն ժողովրդականությունը, որ վայելում է հայկական վարքագրական գրականության մեջ Թադեոս Առաքյալին նահատակողը, դժվար է հնարավոր համարել, որ նա մտացածին անձնավորություն է: Նրա մասին եղած ավանդազրույցները, ամբողջ առասպելականությամբ հանդերձ, պետք է, որ որևէ իրական հող ունենան: Հայոց Արշակունիների շարքում հավաստի պատմությունը գիտե միայն մեկ Սանատրուկի¹, Վաղարշի հորը և նախորդին. նա թագավորել է II դարի վերջերին և հիրավի ժամանակակից է եղել Եդեսիայի թագավոր Արգար IX-ին², այն նույնին, որը քրիստոնեություն էր ընդունել: Այն բանից հետո, երբ հյուսվեց Արգարի մասին ճշանավոր առասպելը, որը նրան III դարից փոխադրում է I դար, կամ, ավելի ճիշտ, նրա գործերը վերագրում էր նույնանուն թագավորին՝ Ուհհամային, նույն կերպով և նույն առասպելի ազդեցության տակ հայկական ավանդությունը Սանատրուկին էլ տեղաշարժեց և հարմարեցրեց նրան նույն Արգարի ժամանակներին: Պետք է ինչ-որ պատմական կապեր եղած լինեին նրանց միջև, որ ճակատագիրն այդպես չէր ուզում նրանց բաժանել միմյանցից: Պատմական Սանատրուկի հետքերը պահպանվել են հայոց գրականության մեջ: Փավստոս Բուզանդի մոտ երկիցս հիշատակվում է «Սանատրուկ թագավորը»՝ մեկ անգամ նա անվանվում է առաքելասպան³, իսկ մյուս անգամ՝ Մծուրք քաղաքի հիմնադիր, որ նա կառուցել էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում⁴: Նրա աճյունը հանգչում էր Անիում և այն փորել-հանել էր պարսից զորքը (Դ, 24)⁵: Փավստոսը երկու Սանատրուկներից չի պատկերացնում որպես միևնույն անձ. այդ ճիշտ է համենայն դեպս եթե ոչ Փավստոսի, այսպե՛ս այն աղբյուրի վերաբերմամբ, որտեղից նա փոխառել է այդ տեղեկությունը: Իսկապես, «առաքելասպանը» ապրել և կառավարել է Արևելյան Հայաստանում՝ Շավարշան կամ Արտազ

¹ A. Gutschmid, Geschichte Irans (7).

² A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroena Abgar IX (179-214/6). «Mémoires de l'académie de St. P.», tome XXXV.

³ Փավստոս Բուզանդ, Վեցեսիկ, 1832, Դ, 14:

⁴ Անդ, Դ, 24:

⁵ Դիոն Կասիոսը պատմում է, որ Կարակալա կայսրը խնդրել էր պարսից թագավորի դստեր ձեռքը, և ի վրեժխնդրություն մերժման համար՝ արշավել էր Պարսկաստան 217 թվականին, գրավել էր Արբելան և «Τὰ μνημεῖα τὰ βασιλικὰ τ*ν Πάρθων ἀνορούζας τὰ ὄστὰ ἔρριπεν». ՕՄ. 1. Հրատարակությունը Բեկկերի, էջ 418:

գավառում: Իսկ մյուս Սանատրուկը հանդիսանում է թագավոր ճիշտ և ճիշտ Հայաստանի հակադիր Արևմտյան մասում, որը հարում էր Եփրատին և որի նստավայրն էր Մծուրքը: Նրա գերեզմանը դեռևս երկրում մնում էր հիշողության մեջ, III դարի կեսերին: Հավանաբար այստեղ բանը վերաբերում է ոչ թե անփառունակ առաքելասպան թագավորին, որը վախճանվել էր երեք դար առաջ, այլ արդեն ոչ վաղ անցյալի թագավորներից մեկին: Մեկ դեպքում մեր առջև պատմական անձնավորություն է, իսկ մյուս դեպքում նրա կերպարանափոխությունը, եթե թույլատրելի է այդպես արտահայտվել: Ամբողջ ասվածը դեռևս չի ապացուցում, որ Սանատրուկը նշված է եղել Անանունի մոտ, բայց այն հնարավոր է դարձնում նման ենթադրությունը, որը թույլատրելի է «Նախնական պատմություն» ներածական բառերի իմաստով: Ազաթանգեղոսի արձանագրությունը գտան Սանատրուկ թագավորի պալատի պեղումների ժամանակ: Հետևաբար, ենթադրվում է, որ նա թագավորել է Տրդատից՝ արձանագրության պատճառ հանդիսացողից հետո: Բայց Տրդատից հետո այդպիսի թագավոր չի եղել: Իսկ ինչպե՞ս հասկանալ հեղինակին: Առանձին հարկ չկա, որ Սանատրուկը անպայման ապրեր Տրդատից հետո: Բավարար է, եթե նա արձանագրություն գրել տված Տրդատի մերձավորագույն նախորդներից լիներ: Որպես այդպիսին, Սանատրուկը ի մի է ձուլվում Մծուրքի հիմնադրի հետ: Նա կառուցել է քաղաքը, նրանում կանգնել պալատներ: Նրա մահից հետո ինչպես քաղաքը, այնպես էլ պալատները չեն դադարել հիմնադրի անունը կրելուց: Նրա մերձավոր հաջորդներից մեկի՝ Տրդատի, օրով պալատի սյուներին փորագրվում է արձանագրություն, որը և հայտնաբերվում է հետագայում արդեն ավերակների վերածված պալատը պեղելիս:

Նշված ժամանակագրական անհամապատասխանությունը հարթելու նպատակով այլակերպ փորձեր են արված: Ենթադրել են, որ արձանագրության Տրդատը ոչ մի ընդհանուր բան չունի Գրիգոր Լուսավորչի հայտնի համագործակցի հետ և Անանուն հեղինակը ի նկատի է ունեցել ուրիշ Տրդատի, մոտավորապես առաջին Արշակունիներից մեկին, որը կրել է այդ անունը¹: Կարծիքը խախտում է և չի համերաշխվում մեզ զբաղեցնող հուշարձանի իսկական բնույթի հետ: Գրականության այդպիսի արտադրանքները ազուցվում են մեծահռչակ անուններին՝ դրանց ավելի մեծ հավաստիություն տալու նպատակով: Լիովին բնական է, որ անանուն գրույցը շաղկապվեր Հայոց պատմության և հոգևոր կյանքի մեջ ժողովրդականություն վայելող Տրդատին ու Ազաթանգեղոսին և ոչ թե ինչ-որ մի անծանոթ անձնավորության, որին մեզ հաջողվեց հարություն տալ սուկ XIX դարում, շնորհիվ դրամագիտության: Նա, ով վերագրել է «Նախնական պատմությունը» Ազաթանգեղոսին, հիանալի է իմացել իր գործը: Ազա-

¹ Н. Марр, «О Начальной истории Армении» Анонима. См. «Византийский временник», т. I, вып. 2, 1894.

թանգեղոսը առաջինն էր գրառել երկրի իրադարձությունները և նրան էր վայել ինչպես ոչ այլ ոքի, լինել հեղինակը այն պատմության, որը շոշափում էր հայրենի անցյալը առավել հեռավոր ժամանակներում և ընդհատվում էր հենց այնտեղ, որտեղ սկսվում էր Ազաթանգեղոսի բուն աշխատությունը: Արձանագրության մասին լեզենդի հեղինակը հիանալի գիտեր, որ Ազաթանգեղոսն է նկարագրել Տրդատի գործերը, բայց որ հենց նույն Ազաթանգեղոսը կարող էր կազմել «գամ և զաւուրս հին թագաւորացն» մինչև Տրդատը՝ դրանում նա ոչ մի անհավանական բան չէր տեսնում: Նա հավատարիմ է իրեն, երբ ստիպում է Ազաթանգեղոսին փորագրել վեմի վրա, դրանով վերջ է տրվում հնարավոր կասկածներին. իսկ ինչո՞ւ Ազաթանգեղոսի աշխատությունը չի պահպանվել «Հայոց դարձի» կողքին: Պատասխանը պարզ է՝ Ազաթանգեղոսը գրել է սյան վրա, իսկ սյունը հայտնագործվել է ուշ և պատահական ձևով: Ամեն ինչ այստեղ մտածված է. Տրդատի անունը չի կարելի վերացնել, այն լույսի ճառագայթ է, որոշելու համար Անանունի ծավալը:

Շարադրված կշռադատումներից ելնելով, մենք անձամբ ավելի, քան հավանական ենք համարում, որ Անանունի ցանկում Մանատրուկը նշված է եղել: Այն տեղը, որ նա գրավել է թագավորների շարքում, կարուկ կերպով տարամերժվել է ավանդությունից. այս պարագան քիչ մեղսակցություն չունի վերը նշված թերթերի խառնման մեջ, ձեռագիրը վնասվելու հետևանքով: Մանատրուկի հաջորդի և որդու՝ Վաղարշի առաջին գլխի ցանկը և հենց առաջին գլուխը սերտորեն կապակցվում են երկրորդ գլխի համաժամանակային աղյուսակին, որը սկսվում է Վաղարշի որդի Խոսրով Մեծով: Մենք չենք պնդի, որ Անանունի մոտ եղած իսկական ցանկը եղել է ճիշտ առաջարկված ձևով և ոչ թե մի ուրիշ: Հարցը կարևոր է սկզբունքային առումով, որ ցանկը աղավաղված է, և այդ կասկածի ենթակա չէ: Իսկ վերականգնված ցանկի ճշմարտացիությունը զարմանալի է, թե որքան է մեծանում, երբ համադրում են Խորենացու հետ:

Գլխավոր և գրեթե միակ տարրերությունը նրանում է, որ Խորենացին հանել է ցանկից Անանունի մոտ եղած երեք թագավորների՝ Արտավանին, Արշավիրին և Արշակին և փոխարինել է նրանց նոր՝ Անանունին անձանոթ անձնավորություններով, որոնց թվում նշված են նաև Եղեսիայի թագավորներ Արշամը և Աբգարը: Այստեղից պարզ է դառնում, որ անանուն նյութը Խորենացին վերամշակել է մի այնպիսի ժամանակ, երբ ազգային ավանդույթը հասցրել էր արդեն հայացնել ասորական կառավարող Աբգար Ուհհամային: Այդ նույն ավանդության մեջ հայոց Մանատրուկի ճակատագիրը ազուցվում էր «բարեպաշտ հորեղբոր» պատմությանը, և ահա Խորենացին տեղափոխում է Մանատրուկին՝ դարձնելով նրան Աբգարի հաջորդը: Շնորհիվ կատարված փոփոխությունների, նրա մոտ ստացվել է մի նոր շարք՝ 14 հոգուց, երկուսով ավելի Անանունի մոտ եղածից: Վերջինիս մոտ 12-ական հոգի են թագավորների պարսից և հայոց ճյուղերում: Հավասարակշռությունը չխախտելու համար Խորենացին պետք է երկարացներ նաև

պարսից ճյուղը՝ հայկականի համաչափ: Հայտնի է, թե որքան բարձր է գնահատում նա անդամների թվի հավասարությունը տոհմաժառանգների մեջ՝ դրանում տեսնելով ծագումնաբանության ճշտության մեծ ապացույց¹: Պարթևական թագավորների թիվը նա հասցրել է 14-ի հասարակ եղանակով: Առաջին երկու Արշակների համեմատաբար երկարատև գահակալության ժամանակը Խորենացին բաշխել է չորսի միջև. այլ կերպ ասած, երկատել է նրանց՝ Արշակ I-ի փոխարեն հանդես են գալիս Արշակ և Արտաշես, որոնք միասին կառավարում են այնքան, որքան Անանունի մոտ միայն Արշակը: Արշակ II-ի փոխարեն հանդես են գալիս նույնպես երկու անձնավորություններ՝ Արշակը, որը կառավարում է 53 տարի և Արշականը, ընդ որում խիստ հետաքրքիր է, որ վերջինիս հատկացվում է 30 տարի, սպասված 17-ի փոխարեն, որպիսի թիվ մնում է, երբ 70-ից հանում են 53: Խորենացին այդպես է վարվել ժամանակագրությունը որքան հնարավոր է շուտ ցանկալի զուգահեռականության հասցնելու բացառիկ նպատակով: Երկարացնելով Արշականի տարիները, նրա հաջորդ Արշականին Խորենացին դարձրել է Հայոց թագավոր Տիգրանի ժամանակակիցը, որը հայկական ճյուղում գրավում է ճիշտ այնպիսի տեղ, ինչ որ պարսկականում Արշականը: Այնուհետև զուգահեռականությունն ընթանում է հաստատուն հետևողականությամբ:

Ինչ վերաբերում է բուն ժամանակագրությանը, ապա Խորենացին խստորեն հետևում է իր աղբյուրին: Խորենացու մոտ թվական տվյալների մեջ թափանցած սխալները ուղղելուց հետո ավելի հստակ է դրսևորվում պատմիչի մերձավորությունը Անանունին: Պարսկական մասում թվերը համընկնում են ամենուր. նվազեցրել է նա սոսկ Արտաշիրի և Պերոզի տարիները 26-ով և 30-ով = 56 տարով և ավելացրել է Արշականի ժամանակը 13-ով (83՝ 70-ի փոխարեն): Դրա հետևանքով Խորենացու մոտ ստացվում է 56-13 = 43 տարվա պակասորդ Անանունի համեմատությամբ: Իսկ դա բացատրվում է պարսկական ժամանակագրությունը հայկականին հարմարեցնելու Խորենացու ձգտմամբ: Բավական է հպանցիկ հայացք, որպեսզի համոզվես հայկական մասի ժամանակագրության Անանունից կախվածության բնագրային բնույթի մեջ: Արշակունիների գրադեցրած ժամանակը Խորենացու մոտ մնում է անձեռնմխելի ամբողջ ընթացքում: Ամբողջ տարբերությունը սոսկ նրա բաշխման մեջ է, որում նա տարամերժվում է Անանունից՝ հարմարվելով ցանկի նոր կազմին: Առաջին Արշակունին Անանունի մոտ ունի 42 տարի. պատմիչը դրանցից 20-ը փոխանցում է Արշամին. Արշակի տարիները հատկացվում են Արգարին ամբողջությամբ. Մանատրուկը փոխում է տեղը՝ պահպանելով իր տարիները: Արտավանի և Արշավիրի 24 տարին¹ փոխանցվում է Տիգրանի և Արտավազդի հաշվին, իսկ լրացնելու համար 11-12 տարվա պակասը, համապատասխան թվով տարիներ վերցվում են Տիրանից ու Արտաշեսից, որը կառավարել էր բոլորից

¹ Մովսես Խորենացի, Գիրք Ա, 5:

երկար: Մյուս անդամները, որոնք մնացել են իրենց տեղերում, պահպանել են նաև իրենց թվերը:

Տարիների ընդհանուր գումարը Խորենացու և ենթադրաբար Անանունի մոտ հավասարվում է 328-ի՝ սկզբից մինչև Խոսրովը, և 358-ից մինչև Խոսրովի 30 տարին, այսինքն՝ մինչև Արտավանի մահը (զվ. երկրորդ), իսկ պարսից թագավորների տարիների գումարը համապատասխան ժամանակամիջոցում, այսինքն՝ Արշակ II-ից մինչև Արտավանը, հավասար է (500-57) = 443-ի: Մենք նման թիվ կսպասեինք նաև հայ Արշակունիների համար: Մեր սպասումները, սակայն, այդ առնչությամբ ոչ բոլորովին են հիմնավոր: Նկատենք, որ Անանունի մոտ առաջին թագավորները մինչև Արշավիրը, դուրս են կանգնած ազգակցական իրավունքներից: Իսկ Արշավիրից հետո ազգակցական կապը չի խզվում: Եվ ամբողջ շարքը ներկայացնում է ժառանգաբար իջնող գիծ՝ հորից որդուն կամ եղբորից եղբորը: Այստեղ մենք իրավունք ունենք պահանջելու ժամանակի համապատասխանություն ցանկերում: Եվ հիրավի, որոշ չափով այն առկա է: Խոսրովի տարիները (մինչև 30-ը) համընկնում են Արտավանի ժամանակին, Վաղարշը և Մանատրուկը կանգնած են Վաղարշի հանդիման, Տիգրանը և Տիրանը՝ Պերոզի և այլն: Հարստության առաջին ներկայացուցիչների մեկուսացվածությունը, հավանաբար, պետք է մեկնաբանվի այն իմաստով, որ հեղինակը նրանց միջև ենթադրում է միջթագավորություն, երբ պարսից թագավորները ժամանակավորապես զավթում էին հայոց գահը: Թույլատրելի է, իհարկե, մտածել, որ այդ մասում թվերը, զույգ և անույնները, աղավաղված են²: Ինչևիցե, բայց ճշմարիտ է, որ հենց այդպիսի անզոհացուցիչ տեսքով է ցանկը դրված եղել Խորենացու առջև: Խորենացին փորձել է համաձայնեցնել երկու ցանկերը. վրիպումները, որոնք մա թույլ է տվել այդ դեպքում, կարելի է բացատրել նրա մախրնտրած ձևի՝ զուգահեռակառուցության, օգնությամբ:

Թագավորների շարքում Երվանդը իր տեղով համապատասխանում է Դարեհին ինչպես Խորենացու, այնպես էլ Անանունի մոտ: Նա պետք է համընկնի նրան և ժամանակով, համաձայն Անանունի: Նման համա-

¹ Ընդ որում, հասկացե՛լ է արդյոք Խորենացին Անանունին մեր իմաստով (տես վերի աղյուսակի 6-րդ ծանոթագրությունը), թե՞ օգտվել է ևս մեկ ուրիշ աղբյուրից, որի վերաբերյալ կան նաև այլ բնույթի տվյալներ. ինչպես կտեսնենք հետո՝ դրանից գործի էությունը չի փոխվում: Անկասկած, ինչ-որ կապ կա այդ 12 տարիների և նրանց միջև, որոնք Խորենացին հասկացրել է Տիգրանի ժամանակակից Արշականի գահակալությանը:

² «Արտավան» անունը բացառապես պարսկական է, իսկ Արշավիրը կարծես թե միևնույն անձն է, նրան ժամանակակից պարսից նույնանուն թագավորի հետ: Հետաքրքիր է, որ երկրորդ գլխում երկու միջթագավորությունները Խոսրովից և Արշակից հետո սահմանվում են 11-12 տարի: Արդյոք պարսից Արշավիր թագավորը չէ՞ զավթել հայոց գահը 12 տարով: Հավանաբար, Խորենացին ևս թերհավատորեն է վերաբերվել նրանց և մասամբ դրա համար էլ շրջանցել է դրանք:

պատասխանություն դրվում է նաև նրա հաջորդների և նրանց պարսկական երկվորյակների միջև: Բայց երբ ցանկը մշակելիս նա Մանատրուկին երկրորդ մասից փոխադրել է առաջին մաս, ինչպես նաև կրճատել է Արտաշեսի տարիներն այլ նպատակներով, ապա դրանով խախտել է ժամանագրական զուգահեռականությունը՝ նվազեցնելով ժամանակը [30+11+(1)] = 41-2 տարով: Որպեսզի վերականգնի այն, Խորենացին պետք է նույնքան ժամանակ պակասեցներ պարսից ցանկի համապատասխան մասում: Եվ նա կարճացրել է Արտաշիբի և Պերոզի երկարատև գահակալությունները, ընդ որում պահանջվող 42-ի փոխարեն ընտրել է 56-ը՝ ուշադրության առնելով նաև Արշականի ավելորդ տարիները: Բայց այդ գործողությունը միաժամանակ պահանջում էր պարսից տիրապետության ժամանակի կրճատում, հավասարակշռության համար պահանջվում էր հայկական տիրապետության հավասար կրճատում, այլ կերպ ասած՝ 2-րդ մասից առաջին մաս փոխանցված 41-42 տարին հարկ էր վերացնել: Խորենացին այդպես էլ վարվել է՝ 41-42 տարով առաջ մղելով հայոց Արշակունիների սկիզբը: Այդ հանգամանքը բացահայտում է Խորենացու և Անանունի տարածայնությունը առաջին Արշակունու վերաբերյալ: Ըստ Անանունի Արշակը՝ պարթևական առաջին թագավոր Արշակի հարազատ որդին, նշանակվում է նրա իսկ կողմից կյանքի վերջին տարում, իսկ Խորենացու մոտ Վաղարշակը Արշակ Քաջի եղբայրն է և Հայաստան է գալիս նրա օրոք, նրա գահակալության 41-րդ տարում: Ծագումնաբանական առումով Խորենացին հարազատ է բնագրին, քանզի Արշակ Քաջը, որ Խորենացու մոտ ձևականորեն, ինչպես տեսանք, հայտնվել է 3-րդ տեղում, առաջին պարթև Արշակունու որդին է ըստ Անանունի: Տարբերությունը միայն նրանում է, որ Վաղարշակը Հայաստան է ուղարկվում ոչ թե հոր, այլ եղբոր կողմից: Խոտորումը ակամա էր՝ եթե ստիպված էր տեղաշարժել Վաղարշակի նշանակումը, որն այդ դեպքում համընկնում էր Արշակի եղբոր գահակալության ժամանակին: Այդպիսով, նվազեցնելով պարսից թագավորների տարիները և նույնքանով առաջ տանելով հայկական հարստության սկիզբը, Խորենացին շահել է 84 տարի հօգուտ հայկական ժամանակագրության: Բայց ներդաշնակություն հաստատելու այդ ջանքերի հետ մեկտեղ, նա, իր համար աննկատ, իրեն ներքաշել է կոպիտ անհետևողականության մեջ՝ պարթևների տիրապետության ծայրակետը դնելով ըստ Անանունի, դրանով իսկ պարթևների տիրապետության ընդգրկած ժամանակամիջոցը կրճատել է 42 տարով, հակառակ այդ նույն Անանունի: Վրիպումը լիովին բավական է մտքի այնպիսի ուղղության պայմաններում, որում աշխատում էր այն Խորենացու մոտ, որը կլանված էր միմիայն երկու ցանկերի հարաբերակցությամբ:

**ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ
ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ**

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ

I. Արշակ.....	56	57
II. Արշակ.....	70	
III. Աշնաշ.....	32	
IV. Արշեն	22	
V. Արշավիր.....	45	
VI. Արտաշես.....	34	
VII. Գարեհ.....	30	
VIII. Արշակ.....	17	
IX. Արտաշիր.....	46	
X. Պերոզ	64	
XI. Վաղարշ.....	50	
XII. Արտավան.....	36	33 ²
	+502	500

ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

1. Արշակ		
Քաջ.....	31	
2. Արտաշես.....	26	
3. Արշակ		
Մեծ.....	53	
4. Արշական.....	30	
5. Արշանակ.....	32 ⁵	
6. Արշես.....	22	
7. Արշավիր	45 ⁴	
8. Արտաշես.....	34	
9. Գարեհ	30	
10. Արշակ.....	17 ¹	
11. Արտաշիր	20	
12. Պերոզ	34	
13. Վաղարշ.....	50	
14. Արտավան.....	36	33
	+ 459	457

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՍՏ ԱՆԱՆՈՒՆԻ	ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ
I. Արշակ.....42	1. Վաղարշակ.....22
II. Արշակ.....13	2. Արշակ13
III. Արտաշես25	3. Արտաշես25
IV. Արտավան.....12	4. Տիգրան.....33(34) ⁵ } 36
V. Արշավիր.....12 } 12	5. Արտավազդ.....2-3
VI. Արշակ.....37	6. Արշամ20
VII. Երվանդ.....21	7. Աբգար.....37 ⁴
VIII. Արտաշես52	8. Սանատրուկ..... 30
IX. Տիրան.....21 22 ⁷	9. Երվանդ.....21 ³
X. Տիգրան.....42	10. Արտաշես.....41
XI. Սանատրուկ30	11. Արտավազդ } 21
XII. Վաղարշ.....20	12. Տիրան
	13. Տիգրան.....42
	14. Վաղարշ.....20
+328	+328

Ծանոթագրություններ. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» Բ գրքի 68 և 69 -րդ գլուխներում տրվում է պարսից Արշակունիների լրիվ թվարկումը՝ նրանց կառավարման ժամանակի նշումով: Տարօրինակ է, որ հետազոտողները օգտվում են, ըստ երևույթին, բացառապես այդ տեղից, զանց առնելով Խորենացու մոտ եղած ուրիշ ժամանակագրական տվյալներ: Դրա համար էլ նրանք չեն նկատել այնտեղ ստղծված սխալները, որոնք հեշտ ուղղելի են նույն Խորենացու ցուցումների հիման վրա: Այսպես.

1) 69-րդ գլխում Արշակին տրվում է 19 տարի, որը բացահայտ վրիպակ է 17-ի փոխարեն: Ըստ Խորենացու, Արտաշես II-ը թագավորել է 41 տարի (Բ, 60) Դարեեի 29-րդ տարուց (Բ, 47) մինչև Պերոզի 3-րդ տարին (Բ, 62): Նրա ժամանակը, հետևաբար, ընդգրկում էր Դարեեի 2-րդ տարին + 10 Արշակի + 20 Արտաշիբի և ևս Պերոզի 2 տարին: Նրա 3-րդ տարում գահ բարձրացավ Տիրանը, իր եղբոր՝ Արտավազդի մահից հետո, որը կառավարեց սուկ մի քանի օր (յետ սակաւ ատուրց, Բ, 61): Այդպես տարիների թվագրումը = 41-ի միայն այն դեպքում, եթե Արշակին տրվի 17 տարի, լիովին համաձայն Անանունին:

2) Ըստ 69-րդ գլխի «Արտաւան ամս 31». կոպիտ վրիպակ է, փոխանակ 36-ի, ինչպես Անանունի մոտ է: Խոսքով Մեծը թագավորել է 48 տարի (Բ, 74). եթե Արտավանին հատկացնենք 31 տարի, այնժամ Խոսրովը պետք է Արտավանից ավելի ապրեր (48-31) = 17 տարի, նրանց միաժամանակ գահ բարձրանալու դեպքում, բայց Խոսրովը գահ է բարձրացել Արտավանի 3-րդ տարում (Բ, 65), դրա համար էլ նրանց մահվան միջև ընկած ժամանակամիջոցը մեծանում է ևս 2 տարով = 19 տարի: Խորենացին Խոսրովի մահը որոշակի դնում է 259 թվականին: Նրա սպանությունից հետո վրա հասած միջթագավորությունը՝ 27 տարի (Բ, 77), դադարեց Տրդատի գահ բարձրանալով, որը տեղի ունեցավ Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարում (Բ, 82), այսինքն 286 թ. (և ոչ թե 287 թ., ինչպես որ սխալաբար համարում են). ըստ այդմ էլ Խոսրովի մահը ընկնում է (286-27)= 259 թվականին: Իսկ Արտավանը սպանվեց Փիլիպպոսի (244-249) օրոք, որը օգնություն էր ցույց տվել Խոսրովին Արտաշիբի դեմ (Բ, 71-73): Եթե անգամ ենթադրենք, որ Արտավանի մահը համընկնում էր Փիլիպպոսի առաջին տարուն, ապա այդ դեպքում էլ չի ստացվի 19-ամյա ժամանակամիջոց մինչև Խոսրովի մահը: Արտավանի համար 36 տարի կարողալու դեպքում ժամանակամիջոցը կրճատվում է մինչև 48-36+ 2=14 տարու և Արտավանի մահը ընկնում է 246 թվականին (հաշվելով նաև 259 թվականը), Խորենացու ցուցման համապատասխան: Մեզ թվում է, սակայն, որ ավելի հավանական է 33 թիվը երկուսի համար էլ՝ և՛ Անանունի և՛ Խորենացու: Ըստ Մերեսոսի երկրորդ գլխի, Արտավանը վախճանվել է Խոսրովի 31-րդ տարում, իսկ Խորենացին, ինչպես ասացինք, Խոսրովի գահակալության սկիզբը վերագրում է Արտավանի 3-րդ տարուն: Քանի որ երկրորդ գլուխը մենք համարում ենք օրգանապես կապված առաջինին, և նրանց երկուսից էլ Խորենացին օգտվել է, ուստի իրավացիորեն նույնացնում ենք զույգ ցուցումները. եթե Խոսրովի 1-ին տարին = Արտավանի 3-րդ տարուն, ապա Խոսրովի 31-րդ տարին կարող է համապատասխանել սուկ Արտավանի 33-րդ տարուն. հետևաբար, նա թագավորել է 33 տարի: Այդ թիվը հաստատում է գտնում տեսքստում: Արշակունի թագավորների տարիների ընդհանուր գումարը նշված է 573, հակառակ դրանց առկա գումարի՝ 576. փոխանակ շեղ ուղղելու և

դարձնելու շԻ գ գերադասելի է լԳ կարդալ լԳ՝ Այնուհետև, Պրոկոպիոսի վկայությամբ, «Նախ-նական պատմության» մեջ Արշակունիների տիրապետությունը հաշվվում է 500 տարի: Եթե առաջին Արշակունու թիվը ուղղենք 56-ից 57-ի համաձայն Խորենացու և նրա հիման վրա, որը ոչ մի շահագրգռվածություն չի ունեցել տվյալ դեպքում շեղվելու բնագրից, ապա մեր Անանունի մոտ էլ կստացվի 500 թիվը, կամ ներառելով Արշակի կյանքի տարիները ևս, 574՝ շԻԳ, շԻԳ-ի փոխարեն, որն իր հերթին է խոսում հոգուտ լԳ -ի վերականգնման. փոքր-ինչ ավելի դժվար է Ի -ի (շԻԳ - ում) անցումը Գ-ի: Արտավանի մահն այդ հաշվով վերաբերում է (500-251) = 249 թվականին, այսինքն՝ այս դեպքում էլ այն ընկնում է Փիլիպպոսի գահակալությամբ, որը չի հակասում Խորենացուն: Միակ դժվարությունն այն է, որ այդ ընթերցման դեպքում Խոսրովի մահը տեղի է ունենում 10 տարի անց, փոխանակ սպասված 15-ի (48-33): Այդ պարզապես հնարավոր է լինվիմ բացատրել Ազաթանգեղոսի ազդեցությամբ, համաձայն որի էլ, ըստ էության, Խորենացին շարադրում է Խոսրովի պատմությունը (տե՛ս նաև Ծանոթագրությունների վերջը):

3) Ըստ Բ, 46-րդ գլխի Երվանդը «կալեալ զթագաւորութիւնս ամս 20»: Այդպես է բերվում նաև հետազոտություններում (Մառ, Մալխասյանց և ուրիշներ), բայց ճիշտ չէ, քանզի նա կառավարել է, ըստ Խորենացու իսկ, Գարեեի 8-րդ տարուց (Բ, 37) մինչև 29-րդ տարին, հետևաբար 21 տարի, համաձայն Անանունի:

4) Ըստ Բ, 68-րդ գլխի Արշավիր «ամս 46»: Խորենացու մոտ նկատելի ձգտման պայմաններում՝ պահպանել թագավորների տարիները համեմատ Անանունի, հասկանալի պատճառ չկար մեծացնելու Արշավիրի ժամանակը մեկ տարով: Միավորը միանգամայն ավելորդ է և առաջ է եկել նույնպիսի միավորի նստվածքով նրան ժամանակակից Արգառի տարիների վրա: Արգառի իսկական թիվը ոչ թե 11 է (ինչպես Բ, 33), այլ՝ 15 տարի (ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Արշակի տարիները՝ փոխանցված Արգառին): Այդ երևում է հետևյալից. եթե Արգառին հաշվենք 38 տարի, ապա տարիների գումարը մինչև Խոսրովի մահը = 261 (38+30+21+41+21+42+20+48), իսկ քանի որ Արգառը գահ է բարձրացել Քրիստոսի ծննդից մեկ տարի առաջ (Բ, 36), ապա Խոսրովի սպանությունը ընկնում է 260 թվականին: Խոսրովի մահվան ճիշտ թվականը 259 թվին է (տե՛ս Ծանոթ. 2): Մակերեսային հաշվի դեպքում, այն է, ընդունելով 287 թվականը Դիոկղետիանոսի 3-րդ տարին, հեշտ է ստանալ 260 թվականը Խոսրովի համար: Հաշվի ճշտությունից գատ, այդ թիվը չի համերաշխվում Խորենացու ցուցման հետ, ըստ որի Խոսրովի մահվան ժամանակ Վալերիանոսը դեռևս կենդանի էր և վախճանվեց շուտով դրանից հետո (Բ, 76. «ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեարկել Վալերիանոս, նաեւ ոչ յերկարէ զկեանսն»): Իսկ Վալերիանոսը կառավարել է սուկ մինչև 259 թվականը (այդ թվականին նա չի մահացել, ինչպես կարծում է Խորենացին, այլ գերի է ընկել պարսից թագավորի ձեռքը, զիջելով գանձ Գալիեոսին, այլ մահացել է ավելի ուշ՝ 266 թվականին): Դրա համար էլ 259 թվականի վերաբերյալ, որպես Խոսրովի մահվան տարու, կասկած չիմել չի կարող. ի շահ դրա, Արգառին պետք է տալ միայն 37 տարի և ոչ թե մեկ տարի պակասեցնել Երվանդից, ինչպես արել են արտագրողները, ամենայն հավանականությամբ, այդ նույն դիտավորությամբ: Երկարացնելով մեկ տարով (պարզ վրիպումով՝ 15 փոխանակ 15) կամ ոչ ճիշտ ընթերցմամբ (թուր փոխանակ ետաթմ)] Արգառի կառավարումը, որ տևել է Արշավիրի 20-րդ տարուց (Բ, 26)

մինչև Արտաշեսի 12-րդ տարին (Բ, 36) նույնքան էլ ավելացրել են Արշավիրի ժամանակը՝ պահպանելու համար ժամանակագրությունը:

5) Բ, 68-րդ գլխում «Արշամակ ամս 31. Արշեզ ամս 20»: Տիգրանի, Արշամակի և Արտավազդի գահակալությունը ընդգրկում է Արշականի 19-րդ տարուց (Բ, 14) մինչև Արշեսի կյանքի վերջը (Բ, 24) ընկած ժամանակը: Տիգրանը միայնակ կառավարել է 33 տարի (Բ, 19), և եթե Արշականին տանք 31 տարի, իսկ Արշեսին 20 տարի, ապա հազվի կստացվի Տիգրանի 32-3 տարին: Իսկ Արտավազդի գահակալությունը, թեև կարճատև (պատմականորեն 30-33), Խորենացին, համեմայն դեպս, օրերով չի հաշվում՝ դատելով նրան վերագրվող արշավանքներից: Այն քանից հետո, երբ Խորենացու բոլոր խոտորումները Ամանունից շինծու դուրս եկան՝ 31 և 20 թվերը վստահության արժանի չեն: Որ 31-ի փոխարեն Խորենացու մոտ առաջ գրված է եղել 32, երևում է Ասողիկից: Եթե Արտավազդին հատկացվի 2-3 տարի, իրավացիորեն կարող ենք Արշեսի 20 տարին ուղղել և դարձնել 22: Միայն այն պատճառով, որ ամենուր ճշտապահ Խորենացին պատահաբար բաց է թողել ու չի նշել Արտավազդի տարիները, գրիչները վրիպակ են թույլ տվել: Տեքստային և ժամանակագրական բնույթի խոչընդոտներ չկան կարգալու «ի քսաներորդի երկրորդի ի կատարումն ատուրց թագաւորութեան Արշեզի թագաւորի Արշամ», փոխանակ «քսաներորդի» ինչպես հրատարակության մեջ է (Բ, 24):

6) Տեքստում «Արտաւան և Արշաւիր ամս 12», որը երկուսի համար շատ քիչ է: Եթե հուշարձանը թարգմանություն է հունարենից, ապա հնարավոր է, որ հեղինակը ճիշտ չի հասկացել հունարեն տեքստի *συνδωδεκα* արտահայտությունը: *σύν* նախդիրը թվականի հետ միացության մեջ ունի նաև քաշխիչ նշանակություն՝ *συντελής* = լատինական *terni*, *συνδωδεκα* = 12-ական, և ոչ թե միասին 12 տարի. տե՛ս նաև **Kühner**, *Ausf. I, Gramm. I, 624*:

7) Խորենացու համար շահ չկա դեկտի 21, եթե Ամանունի մոտ եղել է 22, առավել ևս, որ նա մուծել է նաև Արտավազդին: Երկուսների շարքը (52, 22, 42) կասկած է հարուցում: Հավանականությամբ թույլ ենք տալիս նաև 21 թիվը Ամանունի համար:

Այդպիսով տեսնում ենք, որ Խորենացին խստիվ հետևում է Ամանունին: Նրանից տարածայնվում է միայն Արտաշեսի և Պերոզի ժամանակը նշելիս, որը 56-ով նվազեցրել է Ամանունի հանդեպ: Նշանակում է, Խորենացու մոտ տարիների գումարը պետք է հավասարվի 457-ի կամ 459-ի, Ամանունի 500-ի կամ 502-ի կապակցությամբ [այսինքն 500- (Արշակունիների 56-13)= 457-ի]: Հետաքրքիր է, որ Ասողիկը նույնպես Արշակունիների տիրակալությունը հաշվում է 457 տարի՝ նժէ, ընդորում, նա ներկայացնում է հետևյալ ցանկը (բերում ենք ըստ Մալխասյանցի գրքույկի, ձեռքի տակ չունենալով տեքստը):

1. Արշակ	57 (կամ 26 Արտաշիրի հետ)
(Արտաշիր.....)	31)
2. Արշակ	52..... -1
3. Արշական	30
4. Արշանակ	32
5. Արտաշես	20..... -2
6. Արշավիր	46.....+1
7. Արտաշես	31 -3
8. Դարեհ	30
9. Արշակ	19+2
10. Արտաշես	20
11. Պերոզ	34
12. Վաղարշակ	50
13. Արտավան	36.....+3

$$+ 6\overline{5} = 457$$

Եվ այդպես, տարիների գումարը, հիրավի, հավասարվում է 457-ի: Քայց Խորենացու ճիշտ ցանկի համեմատ թվերում տեղ գտած սխալները ակնհայտ են: Դժվար է թույլ տալ Խորենացու հետ ունեցած ընդհանուր վրիպումներում (Արշես- 20, Արշավիր - 46, Արշակ- 19) այդպիսի խոր հնություն, և մտածել, որ նրանք Ասողիկի մոտ են ընկել Խորենացու քնագրից: Իմ կարծիքով, սկզբնապես Ասողիկի մոտ թվերը դրված են եղել Խորենացուն լիովին համապատասխան և դրանց աղավաղումները կապակցության մեջ են գտնվում այն վրիպումների հետ, որոնք ժամանակի ընթացքում ներթափանցել են Խորենացու երկի մեջ: Տարիների ավելցուկը (6 +) և պակասը (6 -) Խորենացու վերաբերմամբ հավասարակշռում են մեկը մյուսին և դրա համար էլ $6\overline{5}$, որը համընդ է մինչև իսկական ցանկը, մնացել է անփոփոխ: Առավել ևս հետաքրքիր է, որ Ասողիկի բոլոր կոպիտ վրիպումները կրկնված են երկրորդ գլխի ցանկերում (անգամ Պերոզի թիվը $1\overline{6}$ փոխանակ $1\overline{5}$ - մկատի ամենելով գումարը), որը հաստատում է ընդմիջարկման փաստը և ապացուցում է նրա նշանակալիորեն ավելի ուշ ծագումը:

Թագավորների քննարկված ցանկերը այնուհետև շարունակվում են անմիջապես (առանց ընդմիջարկման) հաջորդ երկրորդ գլխում: «Նախնական պատմության» հաստատվող կապն այդ գլխի հետ, հասկանալի է, չպետք է ըմբռնել նրանց ընդհանուր ծագման իմաստով, որ նրանք երկուսն էլ տվյալ տեղում պատկանում են մի գրչի՝ Մեբեոսի գրչին: Գլխի հենց սկզբում հանդիպում ենք մի դժվարության, տարօրինակ կերպով Արտավանի մահը զուգադիպեցվում է Ավրելիանոսի ժամանակներին: Բայց այդ հանգամանքը ի վիճակի չէ սասանելու պաշտպանվող դրույթը: Բանն այն է, որ III դարի 50-ական թվականներին, որ ժամանակին վերաբերում է Արշակունիների անկումը ըստ Անանունի, Արևմուտքում կառավարում էր Էմիլիանոս կայսրը: Երկրորդ գլխի հեղինակը պարզապես շփոթել է անունները և իր աղբյուրի Էմիլիանոսին ընդունել է առավել հայտնի Ավրելիանոսի տեղ¹: Որքան էլ որ տարօրինակ է, բայց այդ լիովին վայել է այդքան կոպիտ սխալներ կատարող մի հեղինակի, սխալներ, որ մա թույլ է տվել բյուզանդական կայսրերի ժամանակագրության մեջ:

Վերը մենք մտախիչ Ժանոթացանք երկրորդ գլխի աղյուսակներին:

Խոսքովից մինչև հարստության անկումը, հայոց Արշակունիների քննադատորեն ստուգված տարիների գումարը հավասար է 232-ի, չհաշված 23 տարվա միջթագավորությունը: Իսկ առաջին գլխի ցանկի մախորդած թագավորների տարիների գումարը, մինչև Վաղարշը ներառյալ, հավասար է 328-ի: Ընդհանուր գումարով այն կտա 560 թիվը: Երկրորդ գրքում հարստության տիրապետության տևողությունը հաշվվում է 66 տարի: Խոսք չի կարող լինել այդ թվի պիտանիության մասին, որն, անկասկած, աղավաղված է: Ցանկերի հետազոտությունը չուղեկցելով այն որևէ կողմնակի փորձով՝ խախտելու նրանց ժամանակագրությունը հանուն 66 թվի, հանգեցրեց միանգամայն գոհացուցիչ արդյունքի: Մենք ամենևին չենք կասկածում ձեռք բերված շի թվի ազգակցությանը 66-ի հետ², իսկ դա նոր թելով է կապում երկու գլուխները:

¹ Ըստ էության բնագրում ոչ թե Արելիանոս է, այլ «Եղիանոս» [=Եմ-եղիանոս]: «Ես (ե) եր Խոսքովի 16 ամ: Եղիանոս՝ երրորդն, Արտաշիր զառաջինն» արտահայտությունն մեջ «ամ» բովորովին ավելորդ է, դատելով այն բանից, որ հետագայում նման դեպքերում ոչ մի տեղ այն չի գրվում: Այսպես, ստորև «Խոսքովի 16: Արտաշիր Է: - Խոսքովի 16 Արտաշիր Ժ» և կամ էջ 15. «Տրդատես 16: Շապուհ Ժ» և այլն: Ամենայն հավանականությամբ «Ամ»-ը կտրված է «Եղիանոսից» = Ամեղիանոս. = համապատասխանաբար՝ Եմ = Եղիանոս:

² Գլխատառ Ը-ն հապավանջան պատվի որոշակի դիրքի դեպքում նմանվում է Ն-ի: շի և 66 միջև ընտրության դեպքում (սկզբից շի և 66 կամ շի և 66) ցանկացած գրիչ ավելի շուտ կանգ

Անտեսված աղյուսակները գրական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում. նրանք դիպչում են Խորենացու ժամանակագրությանը: Նրանց համադրումից երևան է գալիս ապշեցուցիչ մի փաստ. երկրորդ գլխի տվյալները, իրենց ամբողջ անհեթեթությանը հանդերձ, ընկել են Խորենացու ժամանակագրության հիմքում: Խոսքովի տարիները (50) + նրա մահից հետո միջթագավորության (11) և Տրդատի տարիները (70) = 131 ըստ երկրորդ գլխի: Ուղիղ այդքան է մահ Խորենացու մոտ. տարբերությունը բաշխման մեջ է՝ Խոսքովին հատկացնում է 48 տարի, միջթագավորությանը՝ 27, իսկ Տրդատին՝ 56 գումարը՝ 131!: Մինչև Վռամշապուհը հաջորդ թագավորների տարիների գումարը երկրորդ գլխում հավասար է 124-ի, իսկ Խորենացու մոտ՝ միայն 94-ի, չբացառած մահ Տրդատից հետո երկու տարվա միջթագավորությունը: Տարբերությունը, հետևաբար, (124-94) = 30 տարի է: Այդ ամենը բացատրվում է նրանով, որ Խորենացին երկրորդ գլխի հայկական ժամանակագրությունը մշակելիս հարմարվել է իրեն ավելի լավ հայտնի բյուզանդական ժամանակագրությանը: Խորենացու համար, որն այդպես լայնորեն օգտվել է Եվսեբիոսի ժամանակագրությունից, դժվար չէր նկատել երկրորդ գլխի բացահայտ սխալները, որտեղ ժամանակի Ավրելիանոսից մինչև Կոստանդինոս Մեծ ավելացված է ավելի, քան 50 տարով: Ուղղելով այդ սխալը, նա ըստ էության պետք է կրճատեր 50 տարով մահ հայկական ժամանակագրության համապատասխան մասը, որն ընդգրկում էր 131 տարի (ըստ երկրորդ գլխի Տրդատը վախճանվել է Կոստանդինոսի 5-րդ տարում): Բայց նկատի ունենալով մատնանշված ժամանակագրական թռիչքը երկու տասնյակ հավելիով տարի, Խորենացին գիտե, որ 131 տարին կազմում է ըստ էության ժամանակը ոչ թե Ավրելիանոսից, այլ Էմիլիանոսից. այլ կերպ ասած, 131-ից մոտ 23 տարի պետք է գնա լրացնելու բացթողումը: Եթե կրճատենք այդ հաշվով, ապա հարկ էր կրճատել ոչ թե 50 տարով, այլ սոսկ մոտավորապես (50-23) = 27 տարով: Բայց այդ դեպքում կստացվեր, որ Տրդատը մահանում է Կոստանդինոսի առաջին տարիներին, համաձայն երկրորդ գլխի, որն անհամատեղելի է այն նյութի հետ, որը նրան հայտնի է Ազաթանգեղոսից և ուրիշներից՝ երկու թագավորների փոխադարձ հարաբերությունների մասին:

կառներ երկրորդ թվի վրա, այն բանից հետո, երբ գլուխները անջատվել էին ընդմիջարկմամբ: Մերեոսի ձեռագրի մեկ օրինակով գոյության դեպքում, այն էլ խիստ աղավաղված տեսքով, կռահումների սահմանները շատ լայն են:

Գրա համար էլ նա չի նվազեցրել 27-ով, որպեսզի այդ տարիների միջոցով դրանք լիովին ծածկի: Հաջորդ կեսում Խոսրով Կոտակից Խորենացին պակասեցրել է ժամանակը 30 տարով արևմտյան կայսրեր Գրատիանոսի 17 և Արկադիոսի 19 [երկրորդ զլ.՝ Արկադիոսի երկրորդ տարին = Հոնորիոսի երկրորդ տարուն] = 36 ավելորդ տարիների փոխարեն,

ՍԱՍՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Խոսրով.....48	†259	1. Արտաշիր.....	†285
Միջքազավորություն.....27	259-286	2. Շապուհ.....49	285-334
2. Տրդատ.....56	286-342	3. Ներսեհ.....9	334-343
Միջքազավորություն.....2	342-344		
3. Խոսրով.....9	344-353	4. Որմիզդ.....3	343-346 ¹
4. Տիրան11	353-364	5. Շապուհ.....70	346-416
5. Արշակ.....30	364-394		
5. Պապ.....7	394-401		
7. Վարազդատ.....4	401-405 ²		
8. Արշակ (և Վաղարշակ).....5	405-410		
Խոսրովի հետ.....2 ^{1/2}	410-413		
			} a
9. Խոսրով (միայնակ).....2 ^{1/2}	413-415		
10. Վռամշապուհ.....21	415-436	6. Արտաշիր.....4	416-420 ^b
11. Խոսրով (երկրորդ անգամ).....1	436-437	7. Վռամ10	420-430
Շապուհ պարսիկ.....4	437-441 ⁴	8. Հազկերտ11	430-441 ⁴
Միջքազավորություն.....3	441-444	9. Վռամ.....21	441-462
12. Արտաշես.....6	444-450	10. Հազկերտ մինչև 2-րդ տարին	464 ³

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ: Մովսես Խորենացու ժամանակագրությունը ճշտիվ սահմանվում է նրա հետևյալ ցուցումներով.

¹ Խոսրովը, Տրդատի որդին, զահ է քարձրացել Որմիզդի

ընդ որում, քանի որ Թեոդոսիոսի կառավարումը երկարացրել է երկրորդ գլխի համեմատ (այստեղ 19, Խորենացու մոտ 26. երևի բարեպաշտ կայսեր ողորմածությունը մաս Արշակի ու Վաղարշակի վրա տարածելու նպատակով), ապա կրճատել է ոչ թե 36-ով, այլ ավելի փոքր թվով: Վերջում Խորենացու մոտ ստացվել է երկրորդ գլխի հետ զրեթե միատեսակ Վասմշապուհի մահվան տարեթիվը [չնայած այն քանին, որ Խորենացին

ՄԱՍՆՅԱՆ ՊԱՏՄԱՐՁԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԸՍՏ ՄՈՐԴՏԱՆԻ՝ «CHRONOLOGIE DER SASSANIDEN»

1.		226-240
2.		240-271
3. Բահրամ	1, 2, 3	271-283
5.		283-300
7.		300-309
8.		309-379
9.		379-383
10. Շարիհ		383-388
11.		388-399
12.		399-420
13.		420-439
14.		439-457

երկրորդ և Կոստանդինոսի (337-361) 8-րդ տարում, այսինքն՝

երկարաձգել է նրա գահակալությունը 13 տարով երկրորդ գլխի համեմատությամբ]։ Բ-րդ գլխում նա մահանում է Հազկերտի երկրորդ տարում, իսկ Խորենացու մոտ՝ 6-րդ տարում։ Խորենացին հավատարիմ է մնացել այն հնարին, որը կիրառել է առաջին ցանկը (առաջին գլխի) մշակելիս, այսինքն՝ վերցնում է պատրաստի թիվը և բաշխում ճյուղի անդամների միջև յուրովի, փաստական նյութին համապատասխան, որը չգիտես ինչու ուզեցել է վերագրել այս կամ այն թագավորի ժամանակներին։

344 թվականին (III, 8)։

2. Վարազդատը գահ է բարձրացել Շապուհի 55-րդ տարում (այսինքն՝ $346 + 55 = 401$) Թեոդոսիոսի ողորմածությամբ, վերջինիս 20-րդ տարում (III, 40)։ Թեոդոսիոսը սկսել է կառավարել 379 թվականից, դրա համար էլ 401 թվականին կլինի ոչ թե 20-րդ, այլ 22-րդ տարին հարկ է «ի քսաներորդ ամի» կարդալ «քսաներորդ երկրորդ» (նույն տեղում)։ Ըստ Խորենացու Թեոդոսիոսը կառավարել է 26 տարուց ավելի. այժմ էլ Խորենացին նրան դնում է Արշակի օրոք (III, 41)։

3. Խոսրով վերջինի երրորդ տարուց մինչև Հազկերտ 2-րդի 2-րդ տարին 51 տարվա ժամանակամիջոց է, որը գրավում է Սահակի կաթողիկոսությունը (III, 67), այսինքն՝ 413 թվականից մինչև 464 թվականը։

4. Կառավարիչ Շապուհի մեկնումը Հայաստանից Հազկերտի հիվանդության հետևանքով տեղի է ունեցել հոր մահվան տարում (III, 56)։

ա) Ըստ III, 46-րդ գլխի Արշակը հինգ տարի կառավարել է ամբողջ Հայաստանը և 2,5 տարի նրա մի մասը, իսկ Խոսրովը կառավարել է ընդամենը 5 տարի (III, 50)։ Այս վերջինի մասին Մալխասյանցը չգիտի և թյուրիմացաբար Խոսրովին է վերագրել Արշակի տարիները։

բ) Մալխասյանցի մոտ 5 (*) և նրա հայր Շապուհի առջև հարցական նշան է դրված, երբ 51-րդ գլխում Արտաշիրի մասին պարզ ասված է. «յետ եօթանասուն զթագաւորութիւն հորն կալաւ զտէրութիւն ամս 4»։